ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μακεδονικά

Τόμ. 35 (2006)

Το Μεγάλο Καραβάν-Σεράϊ (Büyük Kervansarayı) της Θεσσαλονίκης. Ιστορικές και Αρχαιολογικές μαρτυρίες [PASCHALLIS ANDROUDIS, Historical and archaeological evidence on the great Karavan – Seray (Büyük Kervansarayı) of Thessaloniki]

Πασχάλης Ανδρούδης

doi: 10.12681/makedonika.4

Copyright © 2014, Πασχάλης Ανδρούδης

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ανδρούδης Π. (2011). Το Μεγάλο Καραβάν-Σεράϊ (Büyük Kervansarayı) της Θεσσαλονίκης. Ιστορικές και Αρχαιολογικές μαρτυρίες [PASCHALLIS ANDROUDIS, Historical and archaeological evidence on the great Karavan – Seray (Büyük Kervansarayı) of Thessaloniki]. *Μακεδονικά*, *35*, 63–67. https://doi.org/10.12681/makedonika.4

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΑΡΑΒΑΝ-ΣΕΡΑΪ (BÜYÜK KERVANSARAYI) ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Στα χρόνια της κατοχής της από τους Οθωμανούς (1430-1912), η Θεσσαλονίκη υπήρξε εξέχον μητροπολιτικό κέντρο και εμπορική πρωτεύουσα των Βαλκανίων[1]. Αμφιθεατρικά κτισμένη και κλεισμένη σε ένα επιβλητικό βυζαντινό τείχος, η πόλη παρουσίαζε από τη θάλασσα μια ειδυλλιακή εικόνα. Οι βυζαντινές εκκλησίες της, οι λευκοί μιναρέδες των τζαμιών, οι ρωμαϊκές αρχαιότητες, τα βυζαντινά τείχη και οι οθωμανικοί πύργοι, τα κυπαρίσσια των τουρκικών συνοικιών, οι στέγες και τα χρώματα των σπιτιών συνέθεταν ένα γραφικότατο, πολύχρωμο σκηνικό της Ανατολής, σε πλήρη αντιδιαστολή με την αθλιότητα που επικρατούσε στους στενούς λιθόστρωτους δρόμους της. Εκεί συνωστιζόταν καθημερινά ένα ετερόκλητο και πολύγλωσσο πλήθος ανθρώπων, κάθε φυλής και τάξης, με διαφορετικές, πολύχρωμες ενδυμασίες, συνήθειες και ρυθμούς ζωής.

Μετά την άλωσή της από τους Τούρκους (1430), η Θεσσαλονίκη συρρικνώθηκε πληθυσμιακά, λόγω της αιχμαλωσίας των κατοίκων της[2]. Οι Τούρκοι φρόντισαν να εξοπλίσουν την πόλη με δημόσια κοινωφελή κτίρια (τζαμιά, τεκέδες, μεντρεσέδες, κρήνες, χαμάμ, κ.α.)[3]. Το 1478 η Θεσσαλονίκη ήταν

---

1. Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας στη Θεσσαλονίκη βλ. κύρια Α. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1972· Τ. Gökbilgin, «Selânik», *Islâm Ansiklopedisi* X, σσ. 337-349· Η. Lowry, «Portrait of a city : The population and topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the Year 1478», *Δίπτυχα* 2 (Αθήνα 1980-81) 254-293· Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983 (στο εξής: *Τοπογραφία*)· Ι. Κ. Χασιώτης, «Η τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη: Η πρώτη περίοδος (15ος αι. - 1830)», *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 103-116. Για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας βλ. Φ. Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Παρίσι 1800, μτφρ. από τα γαλλικά Ε. Γαρίδη, Αθήνα 1974, σσ. 35-53· Κ. Μοσκώφ, *Θεσσαλονίκη. Τομή της μεταπρατικής πόλης*, Α΄, Αθήνα [2]1978· Ν. Σβορώνος, *Το Εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996. Βλ. επίσης Ε. Χεκίμογλου, «Η Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος», *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τ. Β΄ 1, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 13-304.

2. Βλ. S. Vryonis Jr., «The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430», *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, επιμ. A. Bryer και H. Lowry, Birmingham-Washington D.C. 1986, σσ. 281-321, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

3. Για τα οθωμανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης βλ. γενικά M. Kiel, «Notes on the History of some Turkish monuments in Thessaloniki and their founders», *Balkan Studies* 2 (1970) 123-156· Ε.

αραιοκατοικημένη (10.000, μαζί με τους Τούρκους έποικους)[4], ενώ μετά τη μαζική έλευση των Εβραίων ο πληθυσμός της τριπλασιάστηκε. Ακόμη και κατά τον 15ο-16ο αιώνα η πόλη δεν ανέκτησε ποτέ τον πληθυσμό που είχε πριν την άλωση[5]. Τα Οθωμανικά μνημεία που σώζονται στη Θεσσαλονίκη κτίστηκαν κύρια στους πρώτους αιώνες της Κατοχής της, κατά την εποχή της πρώιμης περιόδου της Οθωμανικής αρχιτεκτονικής («εποχή της Προύσας» [1299-1501] και κατά την «εποχή της κλασσικής περιόδου» [1501-1703])[6].

Τα οθωμανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης δεν μπορούν να συγκριθούν ως προς το μέγεθος, τις οικοδομικές τεχνικές, τον πλούτο διακόσμησης, με τα μεγάλα συγκροτήματα που κτίστηκαν στην Προύσα, την Αδριανούπολη και την Κωνσταντινούπολη. Τα περισσότερα –όπως και τα άλλα μνημεία των Βαλκανίων– ανήκαν σε μια ... *επαρχιακή σχολή που αντλεί σε γενικές γραμμές τα πρότυπά της από τα κέντρα αυτά, με πιθανές κάποιες ιδιαιτερότητες, που όμως είναι πρόωρο να προσδιοριστούν, μια και το θέμα στο σύνολό του είναι πολύ λίγο μελετημένο...*[7].

Ανάμεσα στα δημόσια κτίρια που οι Τούρκοι έκτισαν στις κατακτημένες πόλεις –ανάμεσά τους και στη Θεσσαλονίκη– συγκαταλεγόταν και ένας ιδιαίτερος τύπος κτιρίου, το καραβάν-σεράι (*kervansaray*, κατά λέξη η αυλή ή το σπίτι των καραβανιών, εικ. 1 α-γ)[8], το ενίοτε αποκαλούμενο και χάνι (*han*)[9]. Τα κτίρια αυτού του τύπου λειτουργούσαν ως χώροι προσωρινής διαμονής και ανεφοδιασμού των ταξιδιωτών. Εκεί ξαπόσταιναν και οι περιοδεύοντες έμποροι, στις δραστηριότητες των οποίων βασιζόταν μεγάλο μέρος της οικονομίας, τόσο σε κρατικό, όσο και σε τοπικό επίπεδο[10]. Οι Οθωμανοί, ανεξάρτητα από την παλιότερη παράδοση των Σελτζούκων Τούρκων[11], ανέπτυξαν

Petropoulos, *La présence ottomane à Salonique*, Αθήνα 1980· S. Eyice, «Atatürk'ün Doğduğu yıllarda Selânik», *Doumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, Istanbul 1981, σσ. 461-518, πίν. 3· Α. Σαμουηλίδου-Α. Στεφανίδου, «Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία: τα τούρκικα μνημεία», *Αρχαιολογία* 7 (Μάιος 1983) 53-65· Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*

4. Lowry, *ό.π.*, σ. 279.

5. *Ό.π.*, σ. 280.

6. Σαμουηλίδου – Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 64.

7. *Ό.π.*, σ. 64.

8. Η λέξη που έχει περσική προέλευση (*karban-sarai*) συναντάται σε πολλές παραλλαγές στα οδοιπορικά των περιηγητών στα εδάφη του Οθωμανικού κράτους. Βλ. A. Mehlan, «Οἱ ἐμπορικοὶ δρόμοι στὰ Βαλκάνια κατὰ τὴν Τουρκοκρατία» (μτφρ. Ε. Παπαδημητρίου), *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (ιε΄-ιθ΄αι.)*, ἐπιμ. Σ. Ἀσδραχάς, Ἀθήνα 1979, σ. 405, σημ. 289.

9. *Chan*, *Khan*, *Khân*, στα περσικά σημαίνει σπίτι. Οφείλει το όνομά του στον ιδρυτή του Ibrahim Khan. Βλ. Mehlan, *ό.π.*, σ. 405, σημ. 289. Βλ. επίσης το λήμμα «Khân», *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV (Iran-Kha), Leiden ^{2}1978, σσ. 1010-1017.

10. Χ. Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασσική εποχή, 1300-1660*, μτφρ. από τα τουρκικά Μ. Κοκολάκης, Αθήνα ^{2}1995, σσ. 146-150.

11. Για τα σελτζουκικά καραβάν-σεράγια βλ. κύρια O. Turan, «Selçuk Kervansarayları»,

έναν τύπο καραβάν-σεραγιού που διαδόθηκε ευρύτατα· το κτίριο αυτό έγινε τόσο απαραίτητο στη ζωή των πόλεων, ώστε πολλές από αυτές απέκτησαν περισσότερα από ένα[12]. Τα εν λόγω ογκώδη διώροφα θολοσκεπή κτίρια (εικ. 1) είχαν σειρές δωματίων τακτικά οργανωμένων γύρω από ανοικτές κεντρικές αυλές, που τις περιέβαλλαν αψιδωτές στοές. Οι στοές λειτουργούσαν ως διάδρομοι και οδηγούσαν στα επιμέρους δωμάτια. Σύμφωνα με τον Ν. Λέκκα: ... *τὰ Καραβὰν σεράγια ἦσαν κτίρια εὐπρεπῆ, ἀποτελούμενα σχεδὸν κατὰ κανόνα ἀπὸ τέσσαρα οἰκοδομήματα [πτέρυγες], μὲ ἀρκετὰ δωμάτια τεταγμένα περὶ εὐρύχωρον διακεκοσμημένην καὶ ὑπὸ ὡραίων πλατάνων σκιαζομένην αὐλήν, συγκοινωνοῦντα δι' ἐξωτερικοῦ ὑποστέγου (γαλερίας). Εἰς τὸ ἰσόγαιον τῶν κτιρίων εὑρίσκοντο οἱ σταύλοι καὶ αἱ ἀποθῆκαι. Τὰ ἐν λόγῳ οἰκοδομήματα θὰ ἠδύναντο νὰ ἀποτελέσουν ξενώνας πολυτελεῖς καὶ ἀναπαυτικωτάτους, ἐὰν ἐλαμβάνετο πρόνοια περὶ τῆς συντηρήσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως αὐτῶν...*[13].

Το χαμένο σήμερα Μεγάλο Καραβάν-σεράι (Büyük Kervansarayı) της Θεσσαλονίκης ήταν ένα από τα καλύτερα παραδείγματα του τύπου.

Από τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας κτίστηκαν καραβάν-σεράγια (*καρβασαράδες*) και χάνια σε όλες τις σημαντικές βαλκανικές πόλεις της αυτοκρατορίας. Οι βαριές θύρες τους έκλειναν το βράδυ, παρέχοντας προστασία στους ταξιδευτές εμπόρους, τα εμπορεύματα και τα υποζύγιά τους. Τα αστικά καραβάν-σεράγια ήταν πάντοτε κτισμένα στην καρδιά των ακμαζόντων εμπορικών κέντρων, τα οποία βρίσκονταν στην αρχή ή το πέρας σημαντικών εμπορικών οδικών αρτηριών (Προύσα, Κωνσταντινούπολη, Αδριανούπολη, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Φιλιππούπολη, Τατάρ-Παζαρτζίκ, Νις, Βελιγράδι)[14]. Ο καθιερωμένος χαρακτήρας της αρχιτεκτονικής αυτής οδήγησε σε μια τυποποίηση του σχεδιασμού, ο οποίος διατηρήθηκε στις βασικές του αρχές αναλλοίωτος για πολλούς αιώνες[15].

Τα καραβάν-σεράγια και τα χάνια ήταν συνήθως τετράγωνα ή ορθογώνια

Belleten 10 (1946) 471-496· K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I-II, Berlin 1961· C. Bektaş, *Selçuklu Kervansarayları*, Istanbul 1999.

12. Η Κωνσταντινούπολη είχε στα μέσα του 17ου αιώνα μέχρι και εκατό καραβάν-σεράγια. Βλ. Ιναλτζίκ, *ό.π.*, σ. 144, σημ. 4.

13. Ν. Λέκκας, *Ἡ Ξενοδοχία παρ' Ἕλλησιν. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθῆναι 1924, σσ. 66-67.

14. Από τα πολυάριθμα καραβάν-σεράγια που υπήρχαν στη διαδρομή Κωνσταντινούπολης-Βελιγραδίου σώζεται μόνο ένα και ερείπια τεσσάρων άλλων. Βλ. M. Kiel, «Some reflections on the origins of provincial tendencies in Ottoman architecture of the Balkans», *Studies on the Ottoman architecture of the Balkans* (VR), London 1990, X, σ. 221.

15. Σχεδιαστικές αρχές ανάλογου είδους εμφανίστηκαν στη μεταβυζαντινή μοναστηριακή αρχιτεκτονική των Βαλκανίων. Τα σχέδια των αγιορειτικών μοναστηριών απεικονίζουν αυτές τις πλευρές της παρατεταμένης αλληλεπίδρασης μεταξύ της Οθωμανικής και της βυζαντινής-μεταβυζαντινής παράδοσης.

διώροφα κτίρια με μια μεγάλη κεντρική αυλή. Στο ισόγειο υπήρχαν οι στάβλοι και οι αποθήκες για τα εμπορεύματα. Η αυλή, πλακοστρωμένη για να μη λασπώνει, είχε στο κέντρο της μια στέρνα για το πότισμα των υποζυγίων. Μονές ή διπλές ξύλινες ή λιθόκτιστες σκάλες οδηγούσαν στις στοές του ορόφου, όπου βρίσκονταν εν σειρά, χωρισμένα με μεσοτοιχίες, τα δωμάτια (εικ. 4-6, 11, 13). Σε ένα μικρό δωμάτιο, δίπλα στη μεγάλη αυλόθυρα, έμενε ο *χαντζής* ή *χανιτζής* (ιδιοκτήτης του χανιού), ή ένας έμπιστος υπάλληλός του, που είχε τον ρόλο του θυρωρού. Στο κάθε καραβάν-σεράι και χάνι παρέχονταν, έναντι αντιτίμου, φωτισμός και θέρμανση. Στρώματα, σκεπάσματα και ό,τι άλλο χρειάζονταν οι ταξιδιώτες, θα έπρεπε να τα προμηθευτούν από μόνοι τους. Σε πολλά καραβάν-σεράγια και χάνια υπήρχε και πεταλωτήριο. Στα κτίρια αυτά οι ταξιδιώτες επιδιόρθωναν τα ταλαιπωρημένα κάρα τους, ξεκούραζαν τις καμήλες και τα άλογά τους, εκεί πραγματοποιούσαν τις αγοραπωλησίες τους. Μετά από ολιγοήμερη ξεκούραση αναχωρούσαν για το επόμενο ταξίδι τους.

Η κύρια διαφορά των καραβάν-σεραγιών από τα χάνια (αναφέρονται και ως *Kurşunlu-χάνια*)[16], με τα οποία έμοιαζαν σε μεγάλο βαθμό, μπορεί να εντοπιστεί στην παροχή ποιοτικότερων υπηρεσιών (διαμονή, διατροφή, κ.α.) και στο γεγονός ότι στον χώρο τους διεξάγονταν εμπορικές δραστηριότητες[17]. Το όνομα *Kurşunlu Hanı* έφεραν και πολλά καραβάν-σεράγια, όπως και το Rüstem Paşa Kervansarayı στο Γαλατά (κτισμένο μεταξύ των ετών 1544-50)[18].

Για τη λειτουργία ενός καραβάν-σεραγιού της εποχής κρίναμε σκόπιμο να παραθέσουμε τη μαρτυρία του Γάλλου περιηγητή Pierre Belon, ο οποίος κατέγραψε το 1547 στην Καβάλα το İbrahim Paşa Kervansarayı: ... *θὰ ὁμιλήσω δι' ἓν μεγάλο κτίριον, τὸ ὁποῖον ὁ Ἰμπραὴμ Πασὰς ἔκτισεν εἰς τὴν Καβάλλαν καὶ τὸ ὁποῖον οἱ Τοῦρκοι ὀνομάζουν καρβασαρὰν καὶ παραπλεύρως ἀνήγειρον καὶ ἓν τζαμί, συνεχόμενον μὲ τὸν ξενώνα, ὅπου γίνονται δεκτοὶ καὶ τρέφονται ὅλοι οἱ περαστικοί. Οὕτως ἐτράφην καὶ ἐγὼ μαζὶ μὲ μὲ τοὺς δύο συντρόφους μου, ὡς καὶ τὰ ζῶα, ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας χωρὶς καμμίαν ἀπολύτως ἐνόχλησιν καὶ χωρὶς νὰ μᾶς ζητήσῃ κανεὶς τίποτε διὰ πληρωμήν. Θὰ λάβω ἀφορμὴν νὰ κάμω συχνὰ λόγον περὶ τοῦ ὀνόματος καρβασαρὰ καὶ δι' αὐτὸ κρίνω εὔλογον νὰ λάβω τοῦτον τὸν ξενώνα ὡς παράδειγμα διὰ τοὺς*

16. Mehlan, *ό.π.*, σσ. 384-385.

17. Ο Mehlan, *ό.π.*, σ. 384, υποστήριξε ότι ... *τὸ χάνι ἦταν διαμορφωμένο ἔτσι, ὥστε νὰ δέχεται ξένους γιὰ μεγαλύτερη διάρκεια. Ἔχουμε ἀποδείξεις ἀπὸ τὴ νεώτερη ἐποχὴ ὅτι τὸ διάλεγαν κυρίως ξένοι ἔμποροι γιὰ ἀποθήκη καὶ κατοικία, οἱ ὁποῖοι τότε πλήρωναν, ἐνῶ ἀρχικά, κάθε ξένος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ μένει δωρεὰν σὲ ὅλους τοὺς σταθμούς, τρεῖς μέρες...*

18. Για το χάνι αυτό βλ. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls (Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul)*, Tübingen 1977, σσ. 352-353, εικ. 405-408.

ἄλλους. Δὲν ἠμπορῶ νὰ δώσω ἄλλην σημασίαν εἰς τὴν γαλλικὴν εἰμὴ Karbachara ... καὶ εἰς αὐτούς, ἐλλείψει ἄλλων, καταφεύγουν οἱ διαβάται. Οὗτοι ἐκτίσθησαν κατὰ διαφόρους τρόπους, ἀλλ' ὁ πλέον κοινὸς εἶναι ὅτι οἱ μεγάλοι αὐθένται, οἵτινες ἔγιναν πλούσιοι... θελήσαντες νὰ κάμουν μίαν ἀγαθοεργίαν εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον καὶ αναλογιζόμενοι ὅτι παρόμοιον ἔργον θὰ ἦτο ὠφέλιμον διὰ τὴν σωτηρίαν των, ἀνήγειραν τοιαύτα οἰκήματα φιλανθρωπίας... κάμνουν ἐνίοτε ἢ κανὲν καλὸ γεφύρι ἢ ἕνα καλὸν καρβασαράν, τὸν ὁποῖον ἑνώνουν συνήθως μὲ ἓν τζαμὶ καὶ κάμνουν καὶ λουτρώνα. Καὶ ἵνα πληρώνονται οἱ ἐντεταλμένοι τὴν συντήρησιν τοῦ καρβασαρᾶ καὶ τζαμίου, ἀφίνουν ἐτήσια ἔσοδα ἀρκετὰ γιὰ τὰ γενικὰ ἔξοδα, διὰ τὰ ξύλα, διὰ τοὺς «μουεζίνηδες», διὰ τὸ κηρί, τὸ λάδι πρὸς χρῆσιν τοῦ τζαμίου, διὰ τὰ ὑλικὰ τοῦ μαγειρείου, ὡς καὶ δι' ἐκείνους τοὺς ὑπηρέτας ποὺ διανέμουν τὸ φαγητὸ εἰς τοὺς διαβάτας.

Ὡς πρὸς ἐκείνους ποὺ φθάνοντες καταλύουν ἐκεῖ, οὗτοι πρέπει νὰ ἔχουν μαζί των τὰ ἀπαραίτητα σκεύη καὶ ἔπιπλα, ὡς π.χ. ἐφάπλωμα ἢ κουβέρταν ἢ στρώματα καὶ ἄλλα ἀσπρόρουχα τοῦ ὕπνου. Διότι ἐκεῖ δὲν εὑρίσκει κανεὶς παρὰ δωμάτια ἀδειανά... Καὶ ὅταν εἶναι τὸ φαγητὸν ἕτοιμον, ὅποιος θέλει νὰ πάρῃ, πρέπει νὰ παρουσιασθῇ μὲ τὸ δοχεῖον του. Δίδουν ἐπίσης κρέας καὶ ψωμί. Εἰς κανένα δὲν ἀρνοῦνται νὰ δώσουν, εἴτε Ἰουδαῖος εἶναι εἴτε χριστιανός, εἴτε εἰδωλολάτρης, εἴτε Τοῦρκος. Συνήθως δίνουν μανέστραν ἀπὸ τραχανὰ ἢ μποχοὺρτ ἢ ἄφκον ἢ ρύζι. Τὸ μποχοὺρτ τὸ μεταφέρουν ἀπὸ τὴν Μυτιλήνην, ὅπου τὸ κάμνουν μὲ σιτάρι καὶ ξυνόγαλα. Ὁ ἄφκος καὶ τὸ σιτάρι ἔρχονται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον. Κανεὶς Τοῦρκος, ὅσο πλοῦσιος καὶ ἂν εἶναι, δὲν ἀποποιεῖται τὸ κατάλυμα τοῦ καρβασαρᾶ καὶ τὴν δωρεὰν παρεχόμενην τροφήν... Εἶναι ἡ συνήθεια τοῦ τόπου...[19].

Τα χάνια της Θεσσαλονίκης, που άρχισαν να κτίζονται από τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας ήταν διώροφα[20]. Στέγαζαν τα μαγαζιά, τα εργαστήρια και τα πανδοχεία που λειτουργούσαν κάτω από τον έλεγχο των αυστη-

---

19. P. Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Inde, Iudée, Égypte, Arabie et autres pays étranges rédigées en trois livres par Pierre Belon du Mans*, Paris 1553, κεφ. 59, μετάφραση στο Κ. Μέρτζιου, *Μνημεία Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σσ. 127-128, σημ. 1. Πρβλ. S. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles). Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, Ankara 1991, σ. 206. Βλ. περιγραφή των καραβάν-σεραγιών στην Οθωμανική αυτοκρατορία στα τέλη του 16ου αιώνα και στο Βαρώνου Βεγκεσλά Βράτισλαφ Φον Μήτροβιτς, *Ἡ Κωνσταντινούπολις κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα (1591-1596)*, μτφρ. Ι. Δρύσκου, Ἀθῆναι 1920, σσ. 43-46.

20. Βλ. Σαμουηλίδου – Στεφανίδου, *ό.π.*, σσ. 62-63· Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*, σσ. 405-407· Α. Γρηγορίου, *Χάνια, πανδοχεία, ξενοδοχεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2003· Π. Ανδρούδης, *Χάνια και καραβάν-σεράγια στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*, έκδοση Πολιτιστικής Ολυμπιάδας – Οργανισμού Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 161-176.

ρά οργανωμένων επαγγελματικών συντεχνιών[21]. Η κάθε συντεχνία (*ισνάφι*) φαίνεται ότι είχε το δικό της χάνι και φρόντιζε για την αποθήκευση και τη φύλαξη των πρώτων υλών, τον σταβλισμό των ζώων, την καταμέτρηση και το φόρτωμα των αγαθών, τη συγκέντρωση και την απόδοση των φόρων.

Αργότερα τα παραδοσιακά αστικά χάνια μετατράπηκαν σε κέντρα αγοράς και πώλησης διαφόρων αγαθών, ενώ υπήρξαν και επικερδείς επιχειρήσεις για τους ιδρυτές τους, που αρχικά ήταν ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι. Τα παραδοσιακά αστικά χάνια του ελλαδικού χώρου κράτησαν ως το τέλος της Τουρκοκρατίας τον διπλό τους ρόλο ως χώρων ύπνου και χώρων εμπορικών συναλλαγών.

Ο αριθμός και το μέγεθος των χανιών της Θεσσαλονίκης[22] αποτελεί μάρτυρα της εμπορικής και οικονομικής σημασίας της. Τα περισσότερα χάνια ήταν κτισμένα στη δυτική είσοδο της πόλης, κατά μήκος της οδού Εγνατίας, κοντά στην Αγορά και το τείχος της αποβάθρας και γύρω από την πύλη του Βαρδάρη.

Οι πρώτες πληροφορίες μας για τα οθωμανικά καραβάν-σεράγια και χάνια της Θεσσαλονίκης, όχι πάντοτε αξιόπιστες, οφείλονται στις Οθωμανικές πηγές (κυρίως στους Τούρκους γεωγράφους και περιηγητές που επισκέφθηκαν την πόλη).

Στη Θεσσαλονίκη του 1478, εκτός από μαγαζιά, λουτρά, *Bozahane* (κτίριο παρασκευής του ποτού Boza), υπήρχε ένα μπεζεστένι και ένα καραβάν-σεράι, το οποίο δεν κατονομάζει. Βέβαια, η παρουσία μπεζεστενιού και καραβάν-σεραγιού είναι ενδεικτική του ρόλου της Θεσσαλονίκης ως εμπορικού κέντρου[23]. Το μνημονευόμενο καραβάν-σεράι δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα με το Μεγάλο Καραβάν-σεράι (Büyük Kervansarayı) της Θεσσαλονίκης.

Ο Τούρκος γεωγράφος Kâtib Çelebi ή Hacı Kalfa (1609-57)[24] κατέγραψε στο έργο του «Κοσμόραμα» ή «Άποψη του Κόσμου» (*Cihannümâ*) στη Θεσσα-

---

21. Όπως οι βαφείς υφασμάτων. Βλ. Ι. Βασδραβέλλης, *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας Α΄. Ἀρχεῖο Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, ἔγγρ. ἀρ. 174, σσ. 228-229. Βλ. και Ε. Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 86-88.

22. Στοιχεία για τα χάνια στην τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας στη Θεσσαλονίκη (ήταν ογδόντα επτά μαζί με τις στοές) περιέχονται στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα της πόλης του 1906. Βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*, σσ. 241-247.

23. Lowry, *ό.π.*, σ. 291.

24. Ιστοριογράφος, γεωγράφος, δοκιμιογράφος, εγκυκλοπαιδιστής και ανώτατος διοικητικός υπάλληλος επί των ημερών των σουλτάνων Μουράτ Δ΄ (1623-40), Ιμπραήμ Α΄ (1640-48) και Μεχμέτ Δ΄ (1648-87). Το πραγματικό του όνομα ήταν El-Haz Mustafa ibn-Abdullah, αλλά έγινε περισσότερο γνωστός από τις ονομασίες των δύο κυριότερων επαγγελμάτων που ασκούσε στην αυλή του Μουράτ Δ΄, αυτό του γραμματέα (Kâtib) και εκείνο του χαλφά ή καλφά (Kalfa, halfa, halife), ανώτατου τίτλου της οθωμανικής αυλικής γραφειοκρατίας. Βλ. σχετικά Ο. Ş. Gökyay, «Kātib Čelebi», *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV, Leiden 1978, σσ. 760-762.

λονίκη του 1653 το Suluca Hanı[25] (ο Μ. Χατζη-Ιωάννου το ταύτισε με το Boşnak Hanı)[26], το Mustafa Paşa Hanı (ο Ε. Η. Ayverdi το κατέγραψε ως Mustafa Paşa Sulu Hanı)[27] και το Malta Hanı (στην οδό Φράγκων)[28], που όπως και το Boşnak Hanı, ήταν γνωστό μέχρι τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας[29].

Ο Evliya Çelebi μαρτυρεί στο «Ταξιδιωτικό» του (*Seyahatnâme*) λίγο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, δεκαέξι χάνια στη Θεσσαλονίκη και έναν αριθμό, άγνωστο όμως, καραβάν-σεραγιών. Το μεγαλύτερο από τα χάνια ήταν το Sulu Hanı, ίδρυμα του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄ (1482-1512), το οποίο λειτούργησε ως τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας[30]. Το Kurşunlu Hanı[31], μνημονεύεται επίσης από τον Evliya[32], αλλά όχι όμως στα χρόνια που ακολούθησαν.

Από τις παραπάνω μαρτυρίες προκύπτει σύγχυση σχετικά με τις ονομασίες και τις ταυτίσεις των καραβάν-σεραγιών και των χανιών. Συχνά χρησιμοποιούνται δύο ή τρία όμοια ή και διαφορετικά μεταξύ τους ονόματα για το ίδιο κτίσμα. Η ίδια σύγχυση, που προκαλείται ιδιαίτερα από την αλλαγή ονομασιών των δημοσίων κτισμάτων, επικρατεί και σε άλλα οθωμανικά κτίσματα.

Ένα Σουλτανικό Φιρμάνι της 25ης Μαΐου 1709 (σήμερα στο Τουρκικό αρχείο Θεσσαλονίκης), μάς πληροφορεί για τις αυθαιρεσίες των γενιτσάρων στα χάνια της πόλης. Το φιρμάνι προστάζει στη συνέχεια ... *Ἐὰν συμβαίνῃ ὡς ἀναφέρεται, δὲν ἐπιθυμῶ ἐπὶ τῆς εὐτυχοῦς βασιλείας Μου νὰ θιγῇ τις, ἀλλὰ νὰ μὴ ἐπιτρέψητε νὰ λαμβάνουν βία καὶ ἄνευ πληρωμῆς τοὺς ἵππους των εἰς*

---

25. Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ό.π.*, σ. 405· Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Η Θεσσαλονίκη στα 1875-1912*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 219.

26. Μ. Χατζή-Ιωάννου, *Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης ἤτοι Τοπογραφικὴ περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 67.

27. Βλ. Ε. Η. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli Mimâri Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, IV (4, 5, 6 Kitap)*, Istanbul 1982, αρ. κατ. 2188, σ. 283 (στο εξής: Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli Mimâri Eserleri*).

28. Για το χάνι βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ό.π.*, σ. 405· Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σ. 219. Βλ. φωτογραφία (1915) της εισόδου του χανιού στο Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης. Κείμενα για τους χαμένους τόπους της πόλης*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 186. Την ίδια θύρα του χανιού που καταστράφηκε από την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης του 1917 εντοπίσαμε στο Ε. Petropoulos, *Salonique. L'incendie de 1917*, Thessalonique 1980, σ. 64, εικ. 2 (επάνω δεξιά).

29. Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ό.π.*, σ. 405. Για το Boşnak Hanı βλ. Χατζή-Ιωάννου, *ό.π.*, σσ. 17, 35, 46, 65 και 67.

30. Ε. Çelebi, *Seyahatnâme*, Η΄, Istanbul 1928, σ. 160. Βλ. και Ν. Μοσχόπουλος, «Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὸν Ἐβλιὰ Τσελεμπή (Μιὰ τουρκικὴ περιγραφὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰώνα)», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 16 (1940) 348-349.

31. Το χάνι αυτό ήταν μολυβδοσκέπαστο (*Kurşum*: μολύβι, από όπου πήρε και το όνομά του).

32. Çelebi, *ό.π.*, σ. 160· Μοσχόπουλος, *ό.π.*, σσ. 348-349.

τὰ πανδοχεῖα ξενιζομένων καὶ τῶν ἐμπόρων, νὰ μὴ ἐπιτρέψητε ἐπίσης κατ' οὐδένα τρόπον τὴν διακοπὴν τῶν ἐργασιῶν τῶν πανδοχείων, νὰ ἀπαγορεύσητε δὲ καὶ ἐμποδίσητε τὰς παρανομίας αὐτῶν...[33].

Για τα επόμενα χρόνια οι πληροφορίες μας για τα χάνια της πόλης προέρχονται από τους Δυτικοευρωπαίους περιηγητές.

Ο Γάλλος Ιησουίτης μισσιονάριος Jean-Baptiste Souciet που έζησε στη Θεσσαλονίκη κατά το χρονικό διάστημα 1726-33, έγραψε το Χρονικό της πόλης το 1734[34]. Αναφέρει ότι στην πόλη υπήρχαν 4 ή 5 χάνια, μεγάλα κτίρια με πολλές πτέρυγες και πλήθος από «καμαρούλες» (δηλαδή δωμάτια)[35].

Ο Γερμανός ιστορικός του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου Karl Eduard Zachariä (von Lingenthal) που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στα 1838 αναφέρει ότι: *... Στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν διάφορα χάνια. Πρόκειται για μεγάλα τετράγωνα κτίρια με δύο ορόφους. Στη μέση έχουν μια αυλή που περιβάλλεται από στοές κατά μήκος πολυάριθμων δωματίων προορισμένων να δεχθούν ξένους. Σ' όλες τις μεγάλες σχετικά τουρκικές πόλεις υπάρχουν παρόμοια μεγάλα χάνια που δείχνουν να προέρχονται εν μέρει –και ειδικά στη Θεσσαλονίκη– ήδη από τη βυζαντινή εποχή, και όπου σχεδόν παντού λειτουργούσαν του ίδιου τύπου ξενοδοχεία. Τα χάνια προσφέρουν στους ταξιδιώτες δωρεάν στέγη σ' ένα δωμάτιο που συνήθως εκτός από την πόρτα έχει ένα παράθυρο κι ένα τζάκι χωρίς όμως οποιαδήποτε έπιπλα. Στις περιπτώσεις αυτές δεν θα πρέπει λοιπόν να σκεφτόμαστε τις ανέσεις των δικών μας πανδοχείων. Γι' αυτό και κατά τις ήπιες εποχές του έτους μπορεί κανείς τουλάχιστον να περάσει τη νύχτα πιο ευχάριστα στο ύπαιθρο παρά στο στενόχωρο και όχι σπάνια βρώμικο δωματιάκι ενός χανιού...*[36].

Στη Θεσσαλονίκη μαρτυρούνται από τους Τούρκους γεωγράφους δύο τουλάχιστον καραβάν-σεράγια: το Büyük (δηλ. Μεγάλο) Kervansarayı στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως (εικ. 1) και το Küçük (δηλ. Μικρό) Kervansarayı. Σύμφωνα με το Β. Δημητριάδη και τα δύο υπήρξαν κτίσματα του Koca ή Maktul Mustafa Paşa, μπεηλέρμπεη (*beylerbeyi*, δηλ. διοικητή επαρχίας) της Ρούμελης (1498-1505) και αργότερα Μεγάλου Βεζίρη του Βαγιαζίτ Β΄[37].

---

33. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, ἔγγρ. ἀρ. 74, σσ. 89-90.

34. Βλ. έκδοση της περιγραφής της πόλης στο M. Aimé-Martin, *Lettres édifiantes et curieuses, concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique*, τ. 1, Paris 1838, σσ. 70-80. Πρβλ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, «Περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1734 ἀπὸ τὸν Père Jean-Baptiste Souciet», *Μακεδονικά* 8 (1968) 185-210.

35. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. Β΄, 1700-1800*, Αθήνα 1999, σ. 176.

36. Βλ. μετάφραση από το έργο του *Reise in den Orient* (Heidelberg 1840) στο Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Μακεδονικές πόλεις και οικογένειες 1750-1930*, Αθήνα 1984, σσ. 25-26.

37. Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ό.π.*, σ. 407. Την ίδια άποψη έχει και ο Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli Mimâri Eserleri, ό.π.*, αρ. κατ. 2190-2191, σ. 283. Το *μπεηλερμπεηλίκι* της Ρούμελης, ένα από τα πρώτα που δημιουργήθηκε, είχε ως έδρα του αρχικά την Αδριανούπολη, αργότερα τη

Τα οθωμανικά βακουφικά τεφτέρια που φυλάσσονται στην Κωνσταντινούπολη μαρτυρούν ότι ο Koca ή Maktul Mustafa Paşa έκτισε και στην Κωνσταντινούπολη δύο μεγάλα «χάνια», το Büyük και το Küçük Hanı[38]. Το Büyük Kervansarayı της Θεσσαλονίκης ήταν γνωστό και ως κτίσμα του Βαγιαζίτ Β΄[39].

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι (εικ. 1 α-γ), κτισμένο στη συμβολή των σημερινών οδών Εγνατίας και Ε. Βενιζέλου, πίσω από το Hamza Bey Camii, έδωσε τη θέση του στο κτίριο που σήμερα στεγάζει το Δημαρχείο της Θεσσαλονίκης (εικ. 9, 10). Αντίθετα, δεν έχει μέχρι στιγμής εξακριβωθεί η θέση όπου ήταν κτισμένο το Küçük Kervansarayı[40].

Τα καραβάν-σεράγια της Θεσσαλονίκης αναφέρονται, μαζί με καταστήματα, σπίτια, μύλους και χωριά το 1546, στην καταγραφή των κτημάτων του βακουφιού (*wakıf*, θρησκευτικό ίδρυμα) του Maktul Mustafa Paşa, στο οποίο απέφεραν ετήσιο εισόδημα το μεγάλο 7.000 και το μικρό 1.500 άσπρα νομίσματα (akçe)[41].

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε λοιπόν ως τμήμα βακουφιού από ένα μέλος της ανώτερης Οθωμανικής τάξης. Στην Οθωμανική αυτοκρατορία τα διάφορα βακούφια που συγκροτούσαν τα *Külliye* (τζαμιά, μεντρεσέδες, ιμαρέτια, κ.α), ιδρύονταν από μέλη της ανώτερης τάξης ως «ευλαβείς εκτελέσεις των εντολών του Κορανιού» περί «ελεημοσύνης» και «φιλανθρωπίας»[42]. Γι' αυτόν τον λόγο το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσ-

---

Σόφια και το Μοναστήρι (Bitola). Ο *μπεηλέρμπεης* της Ρούμελης ήταν ο ανώτερος από όλους τους επαρχιακούς διοικητές. Η θέση αυτή του έδινε το δικαίωμα να καταλάβει το αξίωμα του βεζίρη στο αυτοκρατορικό συμβούλιο της Κωνσταντινούπολης. Για το αξίωμα του *μπεηλέρμπεη* (επικεφαλής των *σαντζακμπέηδων*) βλ. Ιναλτζίκ, *ό.π.*, σσ. 147, 165, 167, 199-201 και 204-207 και I. M. Kunt, *Οι υπηρέτες του σουλτάνου. Ο μετασχηματισμός της οθωμανικής επαρχιακής διακυβέρνησης 1550-1650*, μτφρ. Σ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 2001, σσ. 101-105. Για τον Koca ή Maktul Mustafa Paşa και τα κτίσματά του στην Κωνσταντινούπολη βλ. πρόχειρα I. A. Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde. II. Bâyezid Yavuz Selim devri (886-926/1481-1520) V*, Istanbul 1983, σσ. 273-282.

38. Yüksel, *ό.π.*, σσ. 282, α.α. 156 και 157 αντίστοιχα.

39. *Ό.π.*, σ. 365.

40. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*, σ. 407.

41. Βλ. T. Gökbilgin, *XV-XVI asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, Istanbul 1952, σ. 446· Ö. L. Barkan – E. H. Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1456)*, Istanbul 1970, σ. 368. Πρβλ. και Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*, σ. 407.

42. Τα κοινωφελή αυτά συγκροτήματα, κέντρα της κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής, υπήρξαν καρποί ενός προγράμματος κοινωνικών αγαθοεργιών, εμπνευσμένων από τις θρησκευτικές διδαχές του Ισλάμ. Συμβόλιζαν την κρατική εξουσία και γενναιοδωρία. Οι κατασκευές των *wakf* έλαβαν μια σημαντική θέση στη διαμόρφωση των αστικών τοπίων. Ο ιδρυτής ενός βακουφιού, δημιουργούσε ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα και παρείχε και τα απαραίτητα χρήματα για τη συντήρησή του. Το βακούφι ήταν ο βασικός κοινωνικός και πολεοδομικός θεσμός. Τζαμιά, σχολεία, ξενοδοχεία, βιβλιοθήκες, υπηρεσίες υγιεινής, κρήνες, προέρχονταν από τα ιδρύματα αυτά.

σαλονίκης κτίστηκε με ιδιαίτερη επιμέλεια και, για να συντηρηθεί, θα πρέπει να προικοδοτούνταν –κατά τους πρώτους αιώνες της ύπαρξής του– με τα έσοδα διαφόρων ακινήτων (λουτρά, καταστήματα, εργαστήρια, κ.α.)[43].

Καραβάν-σεράγια στη Θεσσαλονίκη (χωρίς όνομα και αριθμό) μαρτυρεί το 1653 και ο Τούρκος γεωγράφος Kâtib Çelebi: ... *Δίπλα στην πλατεία της αγοράς Λόντζα, όπου πουλάνε υφάσματα, είναι ένα μπεζεστένι και μερικά χάνια, καραβανσεράια. Τα μεγαλύτερα είναι Σουλιτσέ Χαν, Μουσταφά Πασά Χαν και Μάλτα Χαν...*[44]. Η απουσία μνείας του Μεγάλου Καραβάν-σεραγιού από τον σοφό Τούρκο γεωγράφο ξενίζει· φαίνεται να το ταυτίζει με ένα από τα δύο πρώτα μεγάλα χάνια που αναφέρει. Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν με την ονομασία Μουσταφά Πασά Χαν αναφέρεται στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι, η οικοδόμηση του οποίου αποδίδεται στον Koca ή Maktul Mustafa Paşa ή σε ένα άλλο καραβάν-σεράι ή χάνι.

Το Μεγάλο Καραβάν-Σεράι της Θεσσαλονίκης ήταν κτισμένο στη συνοικία Hamza Bey (εικ. 2)[45], που παλαιότερα έφερε την ονομασία Mahalle-ı Ketafı [46]. Βρισκόταν επάνω στον ίδιο –κάθετο στην παραλία– άξονα με τη σκεπαστή αγορά (μπεζεστένι) και το Hamza Bey Camii, και κοντά στο Tahta Kale Hamamı και το Tahta Kale Hanı που δεν σώζονται πια[47]. Κοντά στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι μαρτυρείται το 1837 και το Μεγάλο Χάνι (Kebir Hanı) που στέγαζε 9 καταστήματα[48]. Το πολύ γνωστό μπεζεστένι της Θεσσαλονίκης κτίστηκε (μάλλον στο διάστημα 1455-59, στα χρόνια της βασιλείας του σουλτάνου Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή)[49]. Το Hamza Bey Camii οικοδομή-

---

43. Τα περισσότερα από τα ιδρύματα της κατηγορίας του ευνοούσαν ορισμένα άτομα (τους ιδρυτές και τους απογόνους τους) και ήταν αληθινές οικονομικές επιχειρήσεις. Βλ. Η. İnalcık, «Ὁ σχηματισμὸς κεφαλαίου στὴν ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία», *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (ιε΄-ιθ΄ αι.)*, ἐπιμ. Σ. Ἀσδραχάς, Ἀθήνα 1979, σ. 520· A. Mehlan, «Οἱ ἐμπορικοὶ δρόμοι στὰ Βαλκάνια κατὰ τὴν Τουρκοκρατία» (μτφρ. Ε. Παπαδημητρίου), *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (ιε΄-ιθ΄ αἰ.)*, ἐπιμ. Σ. Ἀσδραχάς, Ἀθήνα 1979, σ. 386. Ο αφιερωτής των βακουφιών διόριζε τον *μουτεβελλή* τους, δηλ. τον αρμόδιο για τα ζητήματα του βακουφιού, ο οποίος: *φρόντιζε γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ τὴν αὔξηση τῶν ἐσόδων του καὶ χρησιμοποιοῦσε τὰ ποσὰ αὐτὰ γιὰ νὰ ἐφαρμόσει τοὺς ὅρους του ἀφιερώματος, νὰ πληρώσει τοὺς ὑπαλλήλους τοῦ ἱδρύματος καὶ νὰ καλύψει τὴ συντήρηση καὶ τὶς ἐπισκευές. Ὁ ναζίρης ἔπαιζε τὸ ρόλο ἐπιθεωρητῆ, ποὺ ἤλεγχε κατὰ πόσον οἱ ὅροι τοῦ ἀφιερωτῆ ἐξακολουθοῦσαν νὰ τηροῦνται...* Βλ. Ιναλτζίκ, *ό.π.*, σ. 245.

44. Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σ. 219.

45. Για τη συνοικία αυτή που έλαβε το όνομά της από τον Hamza Bey βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*, σσ. 26, 28, 84, 87, 88, 136, 138, 344, 411, 419, 436 και χάρτη στη σ. 135.

46. Βλ. Lowry, *ό.π.*, σσ. 275-276.

47. Για το Tahta Kale Hamamı βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*, σσ. 88, 136, 412. Για το Tahta Kale Hanı βλ. *ό.π.*, χάρτη στη σ. 135.

48. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*, σ. 180.

49. M. Cezar, *Typical commercial buildings of the Ottoman Classical period and the Ottoman construction system*, Istanbul 1983, σ. 195. Βλ. τις απόψεις για τη χρονολόγηση του μπεζεστενιού

θηκε το 1467-68 αρχικά ως ένα μικρό συνοικιακό τέμενος (*mescid*) από την Hafsa Hatun, κόρη του Hamza Bey[50] και δέχθηκε αργότερα επεκτάσεις[51]. Στον οθωμανικό χάρτη της Θεσσαλονίκης του 1882-83 που αναδημοσίευσε ο Semavi Eyice[52], το κτίσμα καταλάμβανε ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο.

Η μορφή που είχε το Μεγάλο Καραβάν-Σεράι της Θεσσαλονίκης είναι γνωστή από τα σχέδια του κτίσματος που δημοσίευσαν το 1864 οι Άγγλοι ερευνητές C. Texier και R. Pullan (εικ. 1 α-γ)[53]. Το σχέδιο των Texier-Pullan χρησιμοποίησε ο Γάλλος στρατηγός L. de Beylié, ο οποίος παρουσιάζει το κτίσμα με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις, κυρίως ως προς τα ανοίγματα φωτισμού[54].

Το Μεγάλο Καραβάν-Σεράι ήταν ένα τυπικό σε διάταξη κτίσμα της εποχής, όπου γύρω από μια ορθογώνια κεντρική αυλή που περιέβαλλε μια διώροφη πλινθόκτιστη στοά, παρατάσσονταν, σε δύο ορόφους, θολοσκεπή δωμάτια για τους ταξιδιώτες[55]. Οι τοξοστοιχίες του ισογείου και του ορόφου στηρίζονταν σε λιθόκτιστους πεσσούς εν σειρά, σε κανονικές αποστάσεις και σε αντιστοιχία ορόφου-ισογείου. Στο κέντρο της αυλής υπήρχε μια ποτίστρα για τα υποζύγια.

Όπως και τα περισσότερα οθωμανικά δημόσια κτίσματα, το Μεγάλο Καραβάν-σεράι κτίστηκε με πέτρα και πλίνθους, κατά το σύστημα δομής που αποτελεί μίμηση του βυζαντινού πλινθοπερίκλειστου. Αντίθετα, οι θόλοι του θα πρέπει να είχαν οικοδομηθεί μόνο με τετράγωνους πλίνθους. Στις γωνίες και χαμηλά ίσως ήταν κτισμένοι μεγάλοι λίθοι, παρμένοι από παλαιότερα

της Θεσσαλονίκης στο Π. Αστρεινίδου-Κωτσάκη, «Οικονομική λειτουργία των μπεζεστενίων στην αγορά της Οθωμανικής περιόδου», *Μακεδονικά* 30 (1995-96), Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 166-170.

50. Στρατηγός του σουλτάνου Μουράτ Β΄ και αργότερα *μπεηλέρμπεης* (*beylerbeyi*) στην Ανατολία.

51. Μέσα στο β΄ μισό του 16ου αιώνα και σίγουρα πριν το 1592, στο αρχικό μικρό τέμενος προστέθηκαν δύο πλευρικές θολωτές αίθουσες σε επαφή με τον κύριο χώρο, καθώς επίσης και θολωτές στοές του αιθρίου. Μεταξύ του 1592 και 1620 ένας μεγάλος σεισμός ή πυρκαγιά κατέστρεψε σε σημαντικό βαθμό το κτίριο, που επισκευάστηκε το 1620 από τον Kapuci Mehmet Bey.

52. Eyice, *ό.π.* (παρένθετος χάρτης).

53. C. Texier – R. Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864, σ. 131, πίν. XXVII (χρωμολιθογραφία 33×25 εκ.), αναδημοσιευμένη στο *Η Θεσσαλονίκη στα χαρακτικά από τον 15ο έως τα τέλη του 19ου αιώνα*, έκδ. Δήμου Θεσσαλονίκης - Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, εικ. 46.

54. L. de Beylié, *L' habitation byzantine*, Paris-Grénoble 1902.

55. Σχεδιαστικές αρχές ανάλογου είδους εμφανίζονται στη μεταβυζαντινή μοναστηριακή αρχιτεκτονική σε περιοχές των Βαλκανίων, όπου επιτράπηκε να συνεχιστεί η οικοδομική δραστηριότητα. Τα σχέδια πολλών αγιορειτικών μοναστηριών αποτελούν καλά παραδείγματα που απεικονίζουν πλευρές της παρατεταμένης αλληλεπίδρασης μεταξύ της Οθωμανικής και της βυζαντινής παράδοσης (όπως στη διάταξη των δωματίων γύρω από μια ανοικτή αυλή).

κτίσματα[56]. Οι τοίχοι του κτιρίου ήταν προσεκτικά κτισμένοι, ώστε να παραμείνουν ανεπίχριστοι εξωτερικά. Οι πλίνθοι είχαν τοποθετηθεί σε οριζόντιες, μονές ή διπλές στρώσεις και σε κάθετη διάταξη (μονές ή διπλές, ανάμεσα στους αρμούς)[57]. Ο ίδιος τρόπος δομής παρατηρείται και στο Alaca İmaret Camii (ή İshak Paşa Camii), που κτίστηκε σύμφωνα με την κτητορική του επιγραφή το 1484[58].

Η επικάλυψη της θολοδομίας του κτιρίου θα πρέπει να ήταν –τουλάχιστον κατά την εποχή της κατασκευής του– με φύλλα από μολύβι (*kurşum*) [59]. Στα σχέδια όψης και τομής του Β. Kervansarayı (εικ. 1α-β) η οροφή του κτίσματος εμφανίζεται επίπεδη με ένα γείσο (χωρίς αμφιβολία πλίνθινο οδοντωτό). Ο μοναδικός χαμηλός ημισφαιρικός θόλος που πρόβαλλε επάνω από την οροφή, κάλυπτε το δωμάτιο επάνω από την είσοδο. Η επίπεδη μορφή της κάλυψης στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστη, καθώς δεν προβάλλουν –όπως στα άλλα δημόσια οθωμανικά κτίρια– χαμηλοί θόλοι επάνω στην στέγη, με εξαίρεση αυτόν που υπήρχε επάνω από την είσοδο· ίσως πρόκειται για μια απλοποίηση της κάλυψης της εποχής, την οποία ίσως απέδωσαν λανθασμένα οι Texier και Pullan. Σύμφωνα με τα σχέδια, επάνω από την οροφή υψώνονταν μόνο οι καπνοδόχοι των τζακιών.

Διαπιστώνουμε ομοιότητες της κάλυψης του κτιρίου μας με την αντίστοιχη κάλυψη του Hâtuniye ή Kurşunlu Hanı στη Manisa (Μαγνησία) της Ιωνίας (εικ. 3, 4), που επίσης κτίστηκε στα χρόνια του Βαγιαζίτ Β΄[60]. Όπως διακρίνουμε στα σχέδια και τη φωτογραφία του καραβάν-σεραγιού της Manisa η κάλυψη των δωματίων του ορόφου γίνεται με μονόρριχτη μολυβδοσκεπή ξύλινη στέγη. Η μονόρριχτη στέγη κρύβει όλους τους θόλους που καλύπτουν τα δωμάτια.

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης είχε μια –και μοναδική– ψηλή τοξωτή πύλη εισόδου στη νότια πλευρά, κοντά στη ΝΑ γωνία του κτίσματος (εικ. 1γ). Χωριζόταν σε δύο ανισομερή τμήματα, ενώ στο πάχος των πλευρικών τοίχων της ανοίγονταν αντικρυστά αβαθή αψιδώματα με πλίνθινα τόξα. Το εξωτερικό τόξο της πύλης ήταν ημικυκλικό, πλινθόκτιστο, ενώ το

---

56. Υλικό σε δεύτερη χρήση υπάρχει και στα γειτονικά κτίσματα (μπεζεστένι, Hamza Bey Camii, Bey Hamamı, κ.α.).

57. Αυτός ο τρόπος δόμησης (μίμηση βυζαντινού πλινθοπερίκλειστου συστήματος) δεν είναι σπάνιος στη Μακεδονία, ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας, αλλά και αργότερα.

58. Ιδρυτής του ήταν ο İshak Paşa, γιος του İbrahim, από το İnegöl της Μ. Ασίας, που διετέλεσε *σαντζάκμπεης* της Θεσσαλονίκης.

59. Φαίνεται να υπήρχε ομοιότητα του τρόπου κάλυψης της στέγης με την αντίστοιχη στο γειτονικό μπεζεστένι. Από αυτό το είδος κάλυψης με φύλλα μολυβιού πολλά οθωμανικά καραβάν-σεράγια και χάνια που κτίστηκαν στα Βαλκάνια έλαβαν αργότερα την ονομασία *Kurşum Hanı* (όπως για παράδειγμα το Şihâbüttin Paşa Kervansarayı της Φιλιππούπολης).

60. Yüksel, *ό.π.*, σσ. 340-343.

εσωτερικό ήταν ελαφρά τοξωτό (το τόξο σχηματιζόταν με λίθινους θολίτες). Επάνω από την πύλη διαμορφωνόταν ένας ακόμη όροφος με σκαφοειδή θόλο που επικαλυπτόταν με μολύβι (εικ. 1α-β). Στο νότιο τοίχο του δωματίου αυτού ανοίγονταν δύο μικρά παράθυρα. Την πύλη πλαισίωνε στο εσωτερικό, από Α. και Δ., μια λίθινη σκάλα με δύο κλίμακες ανόδου στον όροφο τυπική στα οθωμανικά χάνια του 15ου–17ου αιώνα. Μια άλλη, μονή σκάλα ανόδου στον όροφο, υπήρχε στη βόρεια πτέρυγα του κτίσματος (εικ. 1γ).

Στον όροφο, σε αντιστοιχία με το ισόγειο, όπου υπήρχε η ίδια περίπου διαμόρφωση (πλην του σταύλου) υπήρχαν 34 δωμάτια και ένα μεγάλο δωμάτιο επάνω από την είσοδο, ίσως για τον φύλακα. Τα δωμάτια ήταν ορθογώνια, όπως και στο ισόγειο, με εξαίρεση τα τέσσερα τετράγωνα, στις ισάριθμες εσωτερικές γωνίες. Κάθε δωμάτιο στον όροφο καλυπτόταν με θόλο (ή και ημικυλινδρική καμάρα, αν είναι αξιόπιστα τα σχέδια των τομών). Είχε μια χαμηλή πόρτα και ένα ελαφρά τοξωτό παράθυρο στον ίδιο τοίχο, στραμμένα προς τη στοά και την αυλή (εικ. 1α,1γ). Κάθε δωμάτιο είχε ένα τζάκι (*ocak*) με καπνοδόχο που προέβαλλε επάνω από την οροφή, καθώς και ένα μεγάλο παράθυρο προς το δρόμο, με πλίνθινο οξυκόρυφο τόξο, λίθινο πλαίσιο και βαριά σιδεριά. Την ίδια διάταξη σε κάτοψη και εξοπλισμό με τα δωμάτια του ορόφου είχαν και τα δωμάτια-εργαστήρια του ισογείου (εικ. 1α-γ).

Οι στοές του ισογείου στέγαζαν πιθανότατα τα κάρα και τα εμπορεύματα. Αν και τα σχέδια των Texier και Pullan δεν παρέχουν ασφαλείς μαρτυρίες, είναι πολύ πιθανό ότι κάθε επιμέρους τμήμα της κάτοψης της στοάς του ισογείου καλυπτόταν με ένα θόλο (πιθανότατα σταυροθόλιο)[61]. Σύμφωνα με το σχέδιο της τομής (εικ. 1α), κάθε επιμέρους τμήμα της στοάς του ορόφου θα πρέπει να καλυπτόταν με ένα χαμηλό ημισφαιρικό θόλο (ασπίδα) ή σταυροθόλιο. Οι διώροφες στοές, με πλίνθινα τόξα στο ισόγειο και πλίνθινα οξυκόρυφα τόξα στον όροφο[62], ενισχύονταν με ξύλινους ελκυστήρες.

Η στέγη του κτίσματος αποδίδεται στα σχέδια επίπεδη. Το πιθανότερο όμως ήταν ότι οι θόλοι των στοών και των δωματίων του ορόφου πρόβαλλαν επάνω από το γείσο της στέγης, όπως άλλωστε συνέβαινε σε όλα τα χάνια και καραβάν-σεράγια της εποχής. Δεν αποκλείεται βέβαια τα εξωρράχια των θόλων της στοάς και των δωματίων να κρύβονταν κάτω από μια δίρριχτη

61. Όπως στο χαμένο σήμερα Şihâbüttin Paşa Kervansarayı ή Kurşum Hanı της Φιλιππούπολης που βρισκόταν στη συνοικία Kapan. Βλ. *Το Βαλκανικό αστικό φαινόμενο. Θεσσαλονίκη-Φιλιππούπολη: Όμοιες πόλεις;*, Θεσσαλονίκη-Plovdiv 2000, σ. 86 (στο εξής: *Θεσσαλονίκη-Φιλιππούπολη*). Απεικόνιση του Kurşum Hanı υπάρχει και σε ένα πίνακα του Βούλγαρου ζωγράφου Janko Lavrenov. Βλ. Χ. Ζαρκάδα, «Τα χάνια της Ξάνθης», *Αρχαιολογία* 13 (Νοέμβριος 1984) 80, εικ. 1 (φωτογραφία τυπωμένη ανάποδα). Για το καραβάν-σεράι της Φιλιππούπολης βλ. Π. Ανδρούδης, «Γύρω από ένα χαμένο κτίριο της Φιλιππούπολης: το Kurşum ή Kurşunlu Hanı (ή Şihâbüttin Paşa Kervansarayı)», *Περί Θράκης* 4 (Ξάνθη 2005) 119-142.

62. Η τεχνική αυτή εφαρμόστηκε και στο Şihâbüttin Paşa Kervansarayı της Φιλιππούπολης.

στέγη με ελαφριές κλίσεις (όπως στο Emîr Hanı [Bey Hanı] της Προύσας, που οικοδομήθηκε στα χρόνια του σουλτάνου Orhan)[63].

Μπροστά από τα δωμάτια του ισογείου, στη Ν., Δ. και Α. πλευρά και σε αντιστοιχία με τα δωμάτια της κάτοψης, υπήρχαν 29 μαγαζιά με πρόσοψη στον δρόμο (εικ. 1β-γ). Η διαμόρφωση αυτή ήταν χαρακτηριστική στα μεγάλα αστικά οθωμανικά χάνια του 15ου-17ου αιώνα (Kurşum Hanı Σκοπίων [Üsküb, εικ. 5][64], Şihâbüttin Paşa Kervansarayı στη Φιλιππούπολη [εικ. 6, βλ. παραπάνω][65], κ.α.). Τα καμαροσκεπή αυτά μαγαζιά, σύγχρονα με το κτίσμα, χωρίζονταν με εγκάρσιους τοίχους. Στη ΝΔ και ΝΑ γωνία των αντίστοιχων μαγαζιών, ένας πεσσός στήριζε τα εξωτερικά τόξα και το σταυροθόλιο το οποίο κάλυπτε το κάθε γωνιακό μαγαζί. Από τα έσοδα των μαγαζιών καλυπτόταν ένα σημαντικό μέρος από τα έξοδα λειτουργίας και συντήρησης του κτίσματος.

Στη βόρεια πλευρά του Β. Kervansarayı (εικ. 1α-γ) υπήρχε και ο χώρος των στάβλων, που ήταν ισόγειος και ισοπλατής με τη βόρεια και νότια πλευρά του κτίσματος. Θολοσκεπής (σταυροθόλια;) και με αρκετό ύψος, ο χώρος αεριζόταν και φωτιζόταν από 24 φωτιστικές θυρίδες στον βόρειο τοίχο· χωριζόταν σε δύο όμοια τμήματα με 12 πεσσούς.

Στα σχέδια του κτίσματος εντοπίσαμε στοιχεία που μαρτυρούν για την πρωιμότητα της κατασκευής του. Στις τοιχοποιίες των όψεων διακρίνουμε την παρουσία ενός αγαπημένου μοτίβου της οθωμανικής αρχιτεκτονικής στα Βαλκάνια, που ήταν ήδη σε εφαρμογή από το β΄ μισό του 15ου αιώνα: τη συνύπαρξη των ημικυκλικών τόξων με τα ελαφρά οξυκόρυφα τόξα (εικ. 1α)[66]. Στην οικοδομική αυτή τεχνική εμφανίζονται ελαφρά οξυκόρυφα τόξα[67].

---

63. E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinin Ilk Devri. Ertuğrul, Osman, Orhan Gaazîler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402),* I, Istanbul 1989, σ. 100, σχ. 118 (στο εξής: Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinin Ilk Devri.*).

64. Βλ. T. Zlatev, *Bălgarskata Kăšta prez epohata na Văzraždaneto*, Sofia 1955, σσ. 75 (εικ. 72) και 77-78· O. Tutal, «Bazaar Spaces in Ottoman Cities and Skopje Turkish Bazaar (Turska Carsija)», *7 Centuries of Ottoman Architecture «A Supra National Heritage»*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, ITU Taşkışla Campus, 25-27 Νοεμβρίου 1999, Istanbul 1999, σσ. 262-267.

65. Βλ. *Θεσσαλονίκη-Φιλιππούπολη, ό.π.*, σσ. 86, 120. Βλ. επίσης Ζαρκάδα, *ό.π.*, σ. 80, εικ. 1.

66. S. Ćurčić, «Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας», *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, επιμ. S. Ćurčić και Ε. Χατζητρύφωνος, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 47-48.

67. *Ό.π.*, σ. 48: *... η καινούργια αυτή μορφή, που επινοήθηκε –προφανώς ως τέχνασμα– με τη χρήση μιας βολικής τακτοποίησης των πλίνθων επικάλυψης (που σχηματίζουν πλίνθινο πλαίσιο με ελαφρά ακμή πάνω από μια, κατά τα λοιπά συνηθισμένη ημικυκλική αψίδα), θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ένδειξη για την πρόθεση του αρχιμάστορα ή του κτήτορα να χρησιμοποιήσει οξυκόρυφες αψίδες, που όμως προσέκρουε στην άγνοια του κτίστη να κατασκευάσει τέτοια σχήματα, μιας και είχε εκπαιδευτεί στην κατασκευή μόνο των ημικυκλικών. Στην πραγματικότητα, η εμφάνιση αυτής της ασυνήθιστης λύσης έχει προταθεί ως απάντηση*

Οι Texier και Pullan θεώρησαν –στηριζόμενοι στον τρόπο δομής του– ότι το Μεγάλο Καραβάν-σεράι ήταν βυζαντινό «ξενοδοχείο». Ανέφεραν –αναπόδεικτα όμως– ότι ανήκε στο βακούφι του σουλτάνου Μουράτ Β΄ (1421-46), από τον οποίο όμως «μόνο επισκευάστηκε»[68]. Την αστήρικτη άποψη ότι το Καραβάν-σεράι ήταν βυζαντινό και ότι επισκευάστηκε (και όχι κτίστηκε) από τον Koca Mustafa Paşa στις αρχές του 16ου αιώνα υποστήριξε και ο Α. Βακαλόπουλος[69].

Ο *Kanunnâme* της Θεσσαλονίκης (οθωμανικός φορολογικός κώδικας) του έτους 1525 (κατά τον Ε. Χεκίμογλου του 1500 περίπου)[70] κατέγραψε γύρω από το Hamza Bey Camii πολλούς σαμαράδες[71] και πεταλωτήδες[72]. Υπήρχε ακόμη ένας εξισλαμισμένος επαγγελματίας που διατηρούσε ένα μικρό λουτρό για τους ταξιδιώτες, ένας καροποιός που διόρθωνε τις βλάβες των κάρων από τους κακούς δρόμους και ένας ξυλουργός, ο Βασίλης[73]. Τα καταστήματά τους θα πρέπει να είχαν πολλή πελατεία, καθώς βρίσκονταν κοντά στο κέντρο της πόλης, το Μεγάλο Καραβάν-σεράι, όπου ... *έρχονταν να ξαποστάσουν, να διανυκτερεύσουν, να ποτίσουν τα άλογα, να διορθώσουν τα χαλασμένα δερμάτινα λουριά, όλοι οι ταξιδιώτες σε αυτήν την μεγάλη πολιτεία της Ανατολής...*[74].

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι ήταν ένα κτίριο ογκωδέστατο και επιβλητικό, που κάλυπτε πολύ μεγάλο εμβαδόν. Στην εποχή της ακμής του ήταν νέο σχετικά σε ηλικία και η περιοχή τριγύρω του έσφυζε από ζωή, καθώς αποτελούσε

στο ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο οι βυζαντινές οικοδομικές μέθοδοι βαθμιαία προσαρμόστηκαν στις αισθητικές ανάγκες του οθωμανικού σχεδιασμού ...

68. Texier – Pullan, *ό.π.*, σ. 131. Την ίδια άποψη επαναλαμβάνουν και κάποιοι από τους περιηγητές και ταξιδιώτες που επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη.

69. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 209-210. Λίγο παρακάτω όμως, ο Βακαλόπουλος (σ. 242) γράφει ότι το καραβάν-σεράι είναι ... *βυζαντινό ως προς την προέλευση, αλλά επισκευασμένο από τον Μουράτ Β΄ (1421-1451)* ...

70. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, «Η τύχη των κατοίκων της συνοικίας Αγίου Δημητρίου μετά το 1478. Απόπειρα χρονολόγησης του "κανουναμέ των αρχών του 16ου αιώνα" βάσει του περιεχομένου του», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 11 (Σεπτέμβριος 2003) 99-107· του ίδιου, «Συμπληρωματικά στοιχεία για τη χρονολόγηση του "κανουναμέ" της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12 (Δεκέμβριος 2003) 175-177. Ο κανουναμέ είχε χρονολογηθεί στα 1525. Βλ. *Fondes Turcici Historiae Bulgariacae*, III, Editit et comentarium fecit Bistra A. Čvetkova, Redactores B. Čvetkova – A. Razboynikov, Serdicae MCMLXII, σσ. 375-411· Β. Δημητριάδης, «Ο Kanunnâme και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά* 19 (1979) 328-395 (στο εξής: «Ο Kanunnâme»).

71. Αναφέρονται ως σαμαράδες ο Γιάννης, ο Ibrahim, ο Γιώργος, ο Yusuf, ο Δημήτρης, ο Mehmed, ο Δήμος, ο Θόδωρος, ο Ismail, ο Μηλώσης, ο Mahmud, ο Μιχάλης, ο Iskender, ο άλλος Hamza και ο Hizir. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, «Δίπλα στο Καραβάν-Σεράι», εφημ. *Καθημερινή* (21.10. 2001) 2, «Παλαιά Ξενοδοχεία της Θεσσαλονίκης».

72. *Ό.π.*, σ. 2: ο Καραγιός, ο Mustafa και ο Haddar.

73. *Ό.π.*, σ. 2.

74. *Ό.π.*, σ. 2.

την καρδιά του τότε εμπορικού κέντρου της πόλης[75]. Το κτίριο επέζησε για πάνω από 400 χρόνια, ενώ δεν γνωρίζουμε αν υπέστη καταστροφές από σεισμούς και από τις πυρκαγιές του 1545, 1610 και 1620 που έπληξαν τη Θεσσαλονίκη[76].

Ο Kanunnâme καταγράφει μια: ... *ομάδα των επιδιορθωτών των καταστημάτων hassa και των λουτρών, καραβάν-σεραγιών και των άλλων κτημάτων hassa στην ίδια τη Θεσσαλονίκη. Στα χέρια τους υπάρχουν αυτοκρατορικά διατάγματα, ότι εφ' όσον εκτελούν τα καθήκοντά τους, είναι απαλλαγμένοι από χαράτσι, σπέντζα και όλους τους έκτακτους φόρους...* [77].

Με εξαίρεση τους Τούρκους Kâtib Çelebi και Evliya Çelebi, οι σύγχρονοι, αλλά και λίγο μεταγενέστεροί τους περιηγητές δεν αναφέρουν τίποτε σημαντικό για χάνια και καραβάν-σεράγια στη Θεσσαλονίκη. Αντίθετα, σημαντικές πληροφορίες μας δίνουν οι ταξιδιώτες του 19ου αιώνα.

Ο Σκωτσέζος μυθιστοριογράφος John Galt που ταξίδεψε το 1809 στη Θεσσαλονίκη αναφέρει στο έργο του *Letters from the Levant* ότι η πόλη είχε δρόμους ρυπαρούς, σκοτεινούς και κακοστρωμένους. Τα παζάρια της πόλης του φάνηκαν ασήμαντα. Παρατήρησε όμως και ένα ή δύο θολωτά χάνια (ένα από αυτά ήταν σίγουρα το Μεγάλο Καραβάν-σεράι), τα οποία χαρακτήρισε αρχιτεκτονικά κομψοτεχνήματα[78].

Στο βακούφι του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄ (1482-1512) στη Θεσσαλονίκη, μαρτυρείται (1837) η αγορά στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι, η οποία διέθετε 26 εργαστήρια και καταστήματα [79]. Στο κτίριο του Büyük Kervansarayı υπήρχαν λοιπόν εκτός από τους χώρους διαμονής και καταστήματα στο ισόγειο, αλλά όχι όμως και στον όροφο, όπου βρίσκονταν μόνο τα δωμάτια.

---

75. Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης συγκεντρωνόταν σε οργανωμένες αγορές γύρω από τη σημερινή Βενιζέλου, κάτω από το ύψος της Εγνατίας και έξω από τα τείχη της αποβάθρας. Αργότερα, κατά τον 19ο αιώνα, η αγορά επεκτάθηκε γραμμικά κατά μήκος της Εγνατίας. Η αγορά αποτελούνταν από πολλά μικρομάγαζα. Οι δρόμοι ήταν στενοί, μικροί και συχνά καλύπτονταν από ξύλινες κατασκευές. Έξω από τα τείχη βρισκόταν η «Αιγυπτιακή Αγορά», αποτελούμενη από αποικιακά, βυρσοδεψεία και ξυλεμπορικά καταστήματα και η υφασματαγορά «Lonca». Εντός του τείχους βρίσκονταν οι αγορές των χαλιών, των παπουτσιών, των σκούφων και τα ραφτάδικα. Στο επίκεντρο της αγοράς της πόλης βρισκόταν το μπεζεστένι που σώζεται μέχρι σήμερα. Εκεί πωλούνταν πολύτιμα αγαθά, αρώματα, υφάσματα και άλλα είδη. Πιο ανατολικά έβρισκε κανείς την αλευραγορά και την πλατεία όπου έφερναν και πουλούσαν τροφές και ζώα από τα γύρω χωριά της Θεσσαλονίκης. Σε κάθε δρόμο υπήρχαν συγκεντρωμένα μαγαζιά μιας συντεχνίας ειδικευμένης σε ένα είδος εμπορεύματος.

76. Σύμφωνα με τον Δημητριάδη η τελευταία πυρκαγιά την κατέστρεψε σχεδόν ολόκληρη. Βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*, σ. 16.

77. Δημητριάδης, «Ο Kanunnâme», *ό.π.*, σ. 376. Το ίδιο έγγραφο αναφέρει και τους υπεύθυνους για τη συντήρηση και αποκατάσταση των ζημιών των χανιών. Αυτοί ήταν ο Νικόλας Μίλου, ο Δημήτρης Μαυρανίτης, ο Σερέτης Καμπαγούτς, ο Πέγιο Δημήτρη. Βλ. *ό.π.*, σ. 376.

78. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1΄: 1800-1810, Αθήνα 1975, σ. 528.

79. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*, σ. 180.

Με βάση και την παραπάνω μαρτυρία, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το Μεγάλο Καραβάν-σεράι υπήρξε βακούφι ή τμήμα του βακουφιού του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄.

Την πιο ζωντανή περιγραφή του Büyük Kervansarayı (το οποίο μάλιστα αποκαλεί με απαξίωση «λαϊκίστικο κτίριο») οφείλουμε στον Γερμανό Karl Braun-Wiesbaden, πρεσβευτή του καγκελλαρίου Bismark που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1875-76: ... *Πριν περάσω στην ξενάγηση των τζαμιών, πρέπει ν' αναφέρω ακόμη ένα λαϊκίστικο κτίριο που διακρίνεται τόσο για την ηλικία του όσο και για την αλλοκοτιά του. Πρόκειται για το Χάνι, που οι Γάλλοι (επομένως και πολλοί επίσης Γερμανοί που τους αρέσει να μιμούνται) το ονομάζουν Καραβανσεράϊ, που εγώ ποτέ δεν το άκουσα από ένα ντόπιο της ευρωπαϊκής Τουρκίας... Το Χάνι της Θεσσαλονίκης λένε πως είναι από την εποχή των Βυζαντινών που κι' αυτοί εγνώριζαν επίσης τέτοιους χώρους (ξενοδοχεία) για να δέχονται ταξιδιώτες, τα ζώα και τα εμπορεύματά τους. Το τωρινό μουσουλμανικό χάνι χρονολογείται απ' την εποχή του σουλτάνου Μουράτ Β΄ (1421-51). Το κτίριο έχει μια πολύ ευρύχωρη αυλή, στους τοίχους της οποίας από μέσα υπάρχουν κατά μήκος διαστύλια όπου καταλήγουν τα δωμάτια. Ο κύριος χώρος είναι ένας μεγάλος θόλος όπου βάζουν τα ζώα και τα εμπορεύματα. Ένα μέρος του άνω πατώματος χρησιμεύει σαν αγορά. Στο κύριο κτίριο είναι κολλημένα ένα σωρό μικρά μαγαζάκια που χρησιμεύουν κι' αυτά για εμπορικές συναλλαγές. Το σύνολο είναι εξαιρετικά βρώμικο και παραμελημένο. Δεν υπάρχουν ούτε κρεβάτια, και δεν προσφέρονται ούτε φαγητά, ούτε ποτά. Καθείς είναι υποχρεωμένος να φέρει μαζί του τα τρόφιμα απ' τα οποία θα ζήσει και τις κουβέρτες με τις οποίες θα κοιμηθεί. Το μόνο που προδίδει ένα ίχνος πολιτισμού είναι μια σειρά από τζάκια όπου μπορεί να μαγειρέψει κανείς...*[80]. Ο ίδιος ταξιδιώτης μαρτυρεί ότι οι Βούλγαροι χωρικοί από την ενδοχώρα (κυρίως οι γυναίκες τους) που έρχονταν στη Θεσσαλονίκη ... *κοπαδιαστά για να πιάσουν δουλειά μεροδούλι κοντά στους τσιφλικάδες...*, κάθονταν προσωρινά στο ... *μεγάλο χάνι (καραβανσεράι)...*, μέχρι να βρουν δουλειά[81].

Εγκατάσταση Βουλγάρων χωρικών στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι αναφέρει το 1888 και ο Πρώσος δημοσιογράφος και συγγραφέας Paul Lidaw: ... *Το ίδιο και με τις κτιριακές εγκαταστάσεις, τις αποκαλούμενες Καραβανσεράϊ, που έχουν γίνει σήμερα ένα πανδοχείο ειδικά των Βουλγάρων, έχουν όμως και πολλά καταστήματα όπου πουλάνε πολλά είδη...* [82].

Από τα παραπάνω είναι φανερό, ότι στα τέλη του 19ου αιώνα το Μεγάλο

80. Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σσ. 112-113.
81. *Ό.π.*, σ. 89.
82. *Ό.π.*, σ. 332.

Καραβάν-σεράι –ηλικίας 400 περίπου χρόνων– παρουσίαζε μια εικόνα εγκατάλειψης (δεν γνωρίζουμε αν γινόταν τακτική ή έστω υποτυπώδης συντήρησή του), ενώ δεν λειτουργούσε αποκλειστικά με την αρχική του χρήση (φιλοξενούσε και άλλες χρήσεις, όπως αποθήκες, καταστήματα, κ.α). Οι έμποροι και ταξιδιώτες θα πρέπει να κατέλυαν πια στα χάνια και τα «ευρωπαϊκού τύπου» ξενοδοχεία που εκείνη την εποχή κτίζονταν σε πολλά σημεία της πόλης[83].

Το περίγραμμα της κάτοψης του B. Kervansarayı εμφανίζεται σε μια λιθογραφία που δημοσίευσε ο ταγματάρχης του ελληνικού στρατού Ν. Σχινάς στα τέλη του 19ου αι. Πρόκειται για τον χάρτη που είχε εκπονήσει το αγγλικό ναυαρχείο στα 1850, τον οποίο χρησιμοποίησε ο Σχινάς αφαιρώντας το θαλάσσιο τείχος που είχε στο μεταξύ κατεδαφιστεί από τις αρχές της πόλης[84]. Στον χάρτη του τουρκικού στρατιωτικού επιτελείου του 1882-83 που δημοσιεύτηκε από τον Τούρκο αρχαιολόγο Semavi Eyice, επάνω από το Hamza Bey Camii διακρίνεται το οικοδομικό τετράγωνο του B. Kervansarayı (εικ. 7)[85]. Το οικοδομικό τετράγωνο εικονίζεται σε Οθωμανικό χάρτη της Δημαρχίας που συνέταξε ο μηχανικός A. Verniesky[86], αλλά το κτίσμα δεν μνημονεύεται στα οθωμανικά κτίρια του υπομνήματος του χάρτη[87].

Σύμφωνα με τον Ν. Σχινά (1886) στη Θεσσαλονίκη χάνια: ... *ὑπάρχουσι περὶ τὰ 50, χωρητικότητος 10.000 ἀνδρῶν καὶ 600 ἵππων κατὰ μέσον ὅρον...*[88]. Στα χάνια της Θεσσαλονίκης περιέλαβε οπωσδήποτε –χωρίς να το κατονομάζει– και το Μεγάλο Καραβάν-σεράι.

Στα τέλη του 19ου - αρχές του 20ού αιώνα η παρακμή του B. Kervansarayı ήταν εμφανής και ίσως μη αναστρέψιμη. Θα πρέπει να ήταν σε κακή κατάσταση διατήρησης, με αρκετά εμπορικά καταστήματα κτισμένα στο οικόπεδό του, αφού η οδός Sabri Paşa (σημ. Βενιζέλου), ήταν εμπορικότατος δρόμος της Θεσσαλονίκης. Πολλά καταστήματα στο καραβάν-σεράι και στο Hamza Bey Camii αποτεφρώθηκαν στην καταστροφική για τη Θεσσαλονίκη πυρκαγιά

83. Βλ. Γρηγορίου, *ό.π.*

84. Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Θεσσαλονίκη [2]1995, σ. 16.

85. Eyice, *ό.π.* (παρένθ. χάρτης). Αναδημοσίευσή του στο Σαμουηλίδου – Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 54.

86. Βλ. A. Yerolympos, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Thessaloniki 1996, σ. 89. Για το σχέδιο Verniersky βλ. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πρώιμες πολεοδομικές πρωτοβουλίες της δημοτικής αρχής και το πρώτο "Σχέδιο πόλεως" στη Θεσσαλονίκη (1870-1880)», *Η Θεσσαλονίκη* (Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης) 4 (1994) 151-177 (στο εξής: «Πρώιμες πολεοδομικές πρωτοβουλίες»).

87. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πρώιμες πολεοδομικές πρωτοβουλίες», *ό.π.*, σ. 164.

88. Ν. Σχινάς, *Ὁδοιπορικαὶ Σημειώσεις Μακεδονίας, Ἠπείρου, Νέας Ὁροθετικῆς Γραμμῆς καὶ Θεσσαλίας*, Φυλλάδιον πρῶτον, ἐν Ἀθήναις 1886, σ. 185.

του 1917[89].

Μετά την καταστροφή του Β. Kervansarayı από την πυρκαγιά, διατηρήθηκαν κατάλοιπά του επί μακρόν, που μαζί με την ανεκμετάλλευτη έκταση του τεράστιου οικοπέδου του προκάλεσαν προβλήματα στους περιοίκους. Οι αρμόδιες υπηρεσίες για την ανοικοδόμηση της πόλης πρότεινε λύσεις όπως: α) την απαλλοτρίωση του οικοπέδου και τη διατήρηση των ερειπίων[90], β) την αναστήλωση των σωζόμενων τμημάτων και τη συμπλήρωσή τους με νέα, που θα επαναλάμβαναν την παλαιά μορφή της κατασκευής[91] και γ) την ανέγερση ενός νέου κτιρίου, με παράλληλη διατήρηση των τμημάτων εκείνων που σώζονταν σε καλύτερη κατάσταση[92].

Το περίγραμμα του Β. Kervansarayı εμφανίζεται στο σχέδιο Ρυμοτομίας της Θεσσαλονίκης (1918) που συνέταξε η Επιτροπή Μελέτης Νέας Ρυμοτομίας της πόλης υπό τη διεύθυνση του Γάλλου αρχιτέκτονα-πολεοδόμου-αρχαιολόγου Ernest Hébrard[93]. Το οικόπεδο του Kervansarayı έχει έκταση 3211, 36 μ^2[94].

Στο αρχείο της Πολεοδομίας της Θεσσαλονίκης φυλάσσονται και σχέδια των ερειπίων του Μ. Καραβάν-σεραγιού με ημερομηνία Σεπτέμβριος 1921 (εικ. 8α-β)[95]. Στην κάτοψη της υπάρχουσας κατάστασης (εικ. 8β) διακρίνουμε τις μετασκευές που είχε υποστεί το αρχικό κτίσμα, όπως και την κατάστασή του μετά την πυρκαγιά. Από τον στάβλο στο πίσω τμήμα του κτίσματος σώζονταν μόνο έξι τετράγωνοι πεσσοί. Αυτό ίσως φανερώνει ότι ο στάβλος δεν λειτουργούσε πια. Το σχέδιο της εικ. 8α προέβλεπε την ενσωμάτωση των ερειπίων στη νέα οικοδομή. Αναλυτικά προβλεπόταν η κατεδάφιση των ετοιμόρροπων τμημάτων, όπως και των καταλοίπων του στάβλου στην πίσω πλευρά του κτίσματος. Όπως φαίνεται στο σχέδιο, το νέο κτίριο θα αποκτούσε μια περίεργη κάτοψη με στρογυλλεμένες τις ΒΔ και ΒΑ γωνίες του και με

---

89. Για την πυρκαγιά του 1917 (κατέστρεψε 9.500 οικοδομές και άφησε άστεγους 70.000 ανθρώπους) βλ. Χ. Παπαστάθης, «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περίθαλψη των θυμάτων», *Μακεδονικά* 18 (1978) 143-170. Για την καταστροφή των μαγαζιών του Hamza Bey Camii βλ. L. Abastado, *L'Orient qui meurt (Salonique, ce qu' elle est)*, Salonique 1918, σ. 7.

90. Το κόστος της απαλλοτρίωσης ανέρχονταν στο ποσό των 3.000.000 δραχμών. Βλ. Ν. Πετρίδης, «Βενιζέλου και Βαμβακά γωνία», *Νεώτερα Μνημεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 66.

91. *Ό.π.*, σ. 66.

92. *Ό.π.*, σ. 66.

93. Δημοσίευσή του στο Yerolympos, *ό.π.*, σ. 96. Υπήρξε στενή και αρμονική συνεργασία του Hébrard σε όλες τις φάσεις της προσπάθειας στο εγχείρημα του ανασχεδιασμού της Θεσσαλονίκης με τον Α. Παπαναστασίου (αρμόδιο υπουργό), τον Ελ. Βενιζέλο και τα ανώτατα τεχνικά στελέχη της χώρας. Η συνεργασία αυτή υποδηλώνει τη σύγκλιση που επιτεύχθηκε μεταξύ γενικών στόχων και συγκεκριμένων δυνατοτήτων και επιθυμιών για την εφαρμογή τους.

94. Παπαστάθης, *ό.π.*, σ. 152, σχ. 3.

95. Τα σχέδια αυτά έχουν δημοσιευτεί στο Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 67.

εσωτερικές σκάλες ανόδου, των οποίων η διάταξη ήταν απλά χωρίς κανένα ρυθμό, αφού θα έπρεπε να προσαρμοστούν στα δεδομένα που υπαγόρευε η διατήρηση των καταλοίπων του παλιού οθωμανικού κτίσματος (εικ. 8α).

Η μελέτη για την κατασκευή ενός νέου κτίσματος στη θέση του παλιού, που εκπονήθηκε πριν από το 1923 από τον αρχιτέκτονα Δελλαδέστιμα, εγκρίθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Προέβλεπε την κατασκευή ισογείου και 3 ορόφων, θέτοντας ως προϋπόθεση την προσαρμογή του νέου κτίσματος στη μορφή του καραβάν-σεραγιού[96].

Η δημοπράτηση του B. Kervansarayı και του οικοπέδου του από την Κτηματική Υπηρεσία του Σχεδίου Πόλης Θεσσαλονίκης μαρτυρεί, για ακόμα μια φορά, ότι τα παραπάνω υπήρξαν βακουφική περιουσία και όπως ήταν φυσικό, μετά τη φυγή των Τούρκων –στα πλαίσια της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία– περιήλθαν στην κατοχή του Δημοσίου. Οι αγοραστές του ακινήτου το 1924[97] δεσμεύτηκαν: α) να φυλάξουν άθικτα, ορατά και προσιτά τα σωζόμενα ερείπια και β) να αναγείρουν μια οικοδομή σύμφωνα με τη μελέτη του Δελλαδέστιμα (θα καταλάμβανε ένα τμήμα του οικοπέδου όπου δεν υπήρχαν κατάλοιπα του παλιού κτίσματος), η αρχιτεκτονική της οποίας θα διατηρούσε τον χαρακτήρα του μνημείου (καραβάν-σεράι).

Μετά την έγκριση της μελέτης κτίστηκε το 1924 ισόγεια οικοδομή στις οδούς Βενιζέλου και Βαμβακά. Με την έκδοση (1932) αδείας προσθήκης κατ' επέκταση σε όλο το οικόπεδο, καταστράφηκαν συθέμελα τα ερείπια του Καραβάν-σεραγιού. Η μελέτη προέβλεπε μεγαλύτερο ύψος (κατά παρέκλιση) από τους όρους δόμησης[98].

Η τελική διαμόρφωση των όψεων δεν εφαρμόστηκε. Η τελευταία μελέτη, μετά την κατεδάφιση των καταλοίπων του B. Kervansarayı στόχευε στην προσαρμογή του νέου κτίσματος που θα καταλάμβανε ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο στο διπλανό Hamza Bey Camii. Το νέο κτίριο μελετήθηκε ως ξενοδοχείο· στα χρόνια του Εμφυλίου φιλοξενήθηκαν σε αυτό χωρικοί από τη Μακεδονία[99]. Μετά από πολλές περιπέτειες το οικοδόμημα αποπερατώθηκε

---

96. Πετρίδης, *ό.π.*, σσ. 66-67.

97. Οι νέοι αγοραστές ήταν ο Ιωάννης Σαπουντζής, ο Νικόλαος Κουκουφλής, ο Γιούζα Βαρσάνο και οι αδελφοί Λάζαρος και Ευάγγελος Πανταζίεβιτς. Βλ. *ό.π.*, σ. 66.

98. *Για λόγους προσαρμογής στο περιβάλλον* (*ό.π.*, σ. 66). Το νέο ύψος προκάλεσε αντιδράσεις στους περιοίκους, ενώ από την άλλη πλευρά οι ιδιοκτήτες του απαιτούσαν για δικούς τους λόγους την εκμετάλλευση αυτή, δίχως μάλιστα να εφαρμόσουν τη συγκεκριμένη μελέτη. Βλ. *ό.π.*, σ. 66.

99. *Ό.π.*, σ. 66. Χαρακτηριστικές είναι οι φωτογραφίες των προσφύγων στην εφημ. *Μακεδονία* του 1947. Βλ. Γ. Αναστασιάδης – Ε. Χεκίμογλου, *Η «χαμένη» Εγνατία της Θεσσαλονίκης. Από τον μεσαιωνικό «φαρδύ δρόμο» στον σύγχρονο (στενό) αυτοκινητόδρομο*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 87.

και σήμερα στεγάζει τις υπηρεσίες του Δήμου Θεσσαλονίκης (εικ. 10). Το μόνο που σήμερα θυμίζει το Μεγάλο Καραβάν-σεράι είναι η ονομασία του που διατηρείται, το συμπαγές ογκώδες κτίριο που καταλαμβάνει ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο, η εσωτερική αυλή[100] και η νότια είσοδος, στην ίδια θέση με την παλιά.

Η χρήση του όρου «καραβάν-σεράι» για το Β. Kervansarayı της Θεσσαλονίκης δικαιολογείται από την πρώιμη χρονολογία ανέγερσής του, το ογκώδες και αυστηρό σχήμα του, την ισχυρή του δομή και πιθανότατα από το ιδιοκτησιακό του καθεστώς (*wakıf*). Κατά τα άλλα το κτίσμα είχε όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά ενός οθωμανικού χανιού και παρουσίαζε ομοιότητες με αντίστοιχα οικοδομήματα στις μεγάλες τουρκικές πόλεις της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας. Ως πρότυπα των οθωμανικών καραβάν-σεραγιών και χανιών λειτούργησαν τα πρώιμα (15ος-16ος αι.) χάνια της Προύσας (Bursa)[101] και της Κωνσταντινούπολης[102]. Σε αντίθεση με τα παλαιότερα καραβάν-σεράγια και χάνια της Κωνσταντινούπολης που δεν διατηρούνται πια, σήμερα σώζονται αρκετά από τα χάνια της Προύσας, όπως το Koza Hanı (εικ. 11, 12)[103], το İpek Hanı (ή Sultan Hanı)[104], το Bezir Hanı[105], το Fidan Hanı (εικ. 13)[106], το Emîr Hanı (Bey Hanı)[107], το Geyve Hanı[108], το Pirinç Hanı[109]. Από τα

---

100. Σε αυτήν υπάρχει υπόγειος σταθμός αυτοκινήτων.

101. Για τα πρώιμα αυτά χάνια βλ. Cezar, *ό.π.*, σσ. 36-39 (εικ. 16, 17) και 58-65. Για τα χάνια της Προύσας βλ. *Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıçarşı* (συλλογική έκδοση), Bursa, χ.χ.

102. Βλ. σχέδια του εμπορικού κέντρου της Προύσας με τα χάνια του στο Cezar, *ό.π.*, σσ. 36-38· Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinin Ilk Devri*, *ό.π.*, πίν. 73. Για τα χάνια και καραβάν-σεράγια που κτίστηκαν στα χρόνια του σουλτάνου Μουράτ Β΄ στην Κωνσταντινούπολη (Manisalı Mehmed Paşa Kervansarayı, Mercan Ağa Hanı, Molla Gûrânî Hanı, Murad Paşa Hanı, Şeyh Dâvûd Hanı, Üsküdar' da Kervansarayı, Yemiş Kapanı Hanı, Darbhâne Hanı), βλ. Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)* II, Istanbul 1989, σσ. 589-590. Για τα χάνια και καραβάν-σεράγια που οικοδομήθηκαν στα χρόνια του σουλτάνου Μεχμέτ Β΄ του Πορθητή στην Κωνσταντινούπολη (Bey Kervansarayı, Bodrum Kervansarayı, Davud Paşa Hanı, Eski Hanı, Esir Pazarı Hanı, Hoca Hayrüddîn Hanı, Küçük Hanı και φυσικά το περίφημο Kürkcü Hanı), βλ. του ίδιου, *Osmanlı Mimârîsinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)* IV, Istanbul 1989, σσ. 579-589.

103. Για το Koza Hanı βλ. Cezar, *ό.π.*, σ. 61 (όπου εικ. 34) και σ. 65 και Yüksel, *ό.π.*, σσ. 73-79.

104. Cezar, *ό.π.*, σ. 63. Βλ. επίσης Ε. Η. Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, σ. 119, φωτ. στη σ. 122, φωτ. 193 και 194 στη σ. 123 (στο εξής: Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinde Çelebi ve II*).

105. Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinin Ilk Devri*, *ό.π.*, σ. 95.

106. Cezar, *ό.π.*, σσ. 64-65, εικ. 36.

107. *Ό.π.*, σ. 62. Βλ. και Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinin Ilk Devri*, *ό.π.*, σσ. 96-101, σχ. 114 (κάτοψη ισογείου), 115 (κάτοψη ορόφου), 116 και 117 (γραφική αποκατάσταση της αρχικής μορφής της κάτοψης του ισογείου και της κάτοψης του ορόφου αντίστοιχα), 118 (τομή), εικ. 119-120.

108. Cezar, *ό.π.*, σ. 63. Βλ. και Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinde Çelebi ve II*, *ό.π.*, σ. 119 και εικ. 187-188 (σσ. 120 και 121 αντίστοιχα) και σσ. 122, 123.

109. Cezar, *ό.π.*, σ. 65 και Yüksel, *ό.π.*, σσ. 178-182.

μικρασιατικά χάνια αναφέρουμε το Cinci Hanı στη Σαφράμπολη (εικ. 14), το Taş Hanı στην Tokat του Πόντου (εικ. 15), κ.α.[110]. Τα περισσότερα καραβάν-σεράγια που οι Οθωμανοί έκτισαν στα κέντρα των μεγάλων βαλκανικών πόλεων έχουν χαθεί, αναφέρονται όμως από τους περιηγητές[111].

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης (εικ. 1α-γ), κτίσμα του 1500 περίπου, υπήρξε λοιπόν πολιτισμικό και ιστορικό μνημείο της οικονομίας της πόλης, που προσέφερε στους ταξιδιώτες εμπόρους την ασφάλειά τους. Από τα έσοδά του θα πρέπει να συντηρούνταν τα ευαγή ιδρύματα ενός βακουφιού. Βρισκόταν κοντά στο λιμάνι της πόλης (στη μορφή που είχε πριν την έμπλησή του), με το οποίο επικοινωνούσε με τις δύο πύλες της θάλασσας. Το κτίριο, όπως και τα άλλα χάνια που βρίσκονταν στην ίδια περιοχή, εξυπηρετούσαν όχι μόνο τους ταξιδιώτες εμπόρους που έρχονταν από την ξηρά, αλλά και τους εμπόρους που έφθαναν στην πόλη από το λιμάνι. Το μεγάλο μέγεθος του κτιρίου καταδεικνύει την εμπορική σπουδαιότητα της πόλης. Μεγαλύτερο καραβάν-σεράι από τη Θεσσαλονίκη είχε η Φιλιππούπολη (σπουδαίος κόμβος στη νευραλγική εμπορική αρτηρία Κωνσταντινούπολης-Κεντρικής Ευρώπης)[112], ενώ μικρότερο είχε μια άλλη μεγάλη πόλη, τα Σκόπια (Üsküb)[113]. Με την πάροδο του χρόνου, το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης έχασε τον αρχικό του χαρακτήρα ως καταλύματος των καραβανιών (καραβάν-σεράι)· βαθμιαία μετατράπηκε και σε εμπορική αγορά. Υπήρξε ουσιαστικά ένα φρούριο στο κέντρο της πόλης. Η αλλαγή αυτή στη λειτουργία εξηγεί εν μέρει τη σύγχυση που επικρατεί στους ερευνητές σχετικά με την ονομασία καραβάν-σεράι και χάνι. Το εν μέρει εμπορικό Büyük Kervansarayı αποτελεί ουσιαστικά εξέλιξη του αρχικού καταλύματος με το οποίο συνυπήρξε από ένα σημείο και μετά.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ

---

110. Βλ. κατόψεις μερικών αντιπροσωπευτικών οθωμανικών χανιών στο μικρασιατικό χώρο στο Cezar, *ό.π.*: Πέργαμος (σ. 135, εικ. 83), Payas (σ. 142, εικ. 91), Kara Mustafa Paşa Kervansarayı στο Incesu (σ. 148, εικ. 98), Sivas (σ. 149, εικ. 99), Malatya (σ. 154, εικ. 104), Izmit (σ. 156, εικ. 106), Diyarbekır (σ. 156, εικ. 107) και Erzurum (σ. 217, εικ. 171).

111. Βλ. ειδικότερα Yerasimos, *ό.π.*

112. Ανδρούδης, *ό.π.*

113. Για το Kurşum Hanı των Σκοπίων βλ. Zlatev, *ό.π.*, σσ. 75 (εικ. 72) και 77-78· O. Tutal, «Bazaar Spaces in Ottoman Cities and Skopje Turkish Bazaar (Turska Carsija)», *7 Centuries of Ottoman Architecture «A Supra National Heritage»*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, ITU Taşkışla Campus, 25-27 Νοεμβρίου 1999, Istanbul 1999, σσ. 262-267.

SUMMARY

Paschalis Androudis, *Historical and archaeological evidence on the great Karavan-Seray (Büyük kervansarayı) of Thessaloniki.*

In the present article are discussed some issues on the history and architecture of a lost ottoman building of Thessaloniki (Selânik) : the Büyük Kervansarayı.

Built during the fifteenth century, by a high-rank official or by order of a sultan, the Kervansarayı was originally a very grand, almost square building, with one gate and a stable at the rear. It was built at two storeys and contained cells for the merchants and travellers. While the door into the stable from the great court was central, the great gate into the han from the street was set to one side (to the East) and was therefore off the true axis, the center of which was marked by a circular pool. The workshops, stables, toilets and cells of the ground floor were sheltered by a colonnade which supported the covered gallery of the cells of the upper storey.

The Büyük Kervansarayı was built of courses of rough-cut stone, with layers of brick and with thick mortar. The lower cells were mainly for workshops (some of them were also for storage since they possessed no windows). The cells at the upper level had one each – except for those at the corners a fireplace. They were reached by stairs which were masked by the porticoes. The lower arches were round while those above were ogee in shape. The arch of the entrance gate had voussoirs. The long shaded vaults of the upper storey formed attractive vistas. Externally, the lines of small chimney flues added an interesting dimension to the bold façade of this austerely grand building. The building possessed enough monumental character to dominate its architectural environment.

The Büyük Kervansarayı played for centuries an important economic role for the development of Thessaloniki and was demolished in the 1920's.

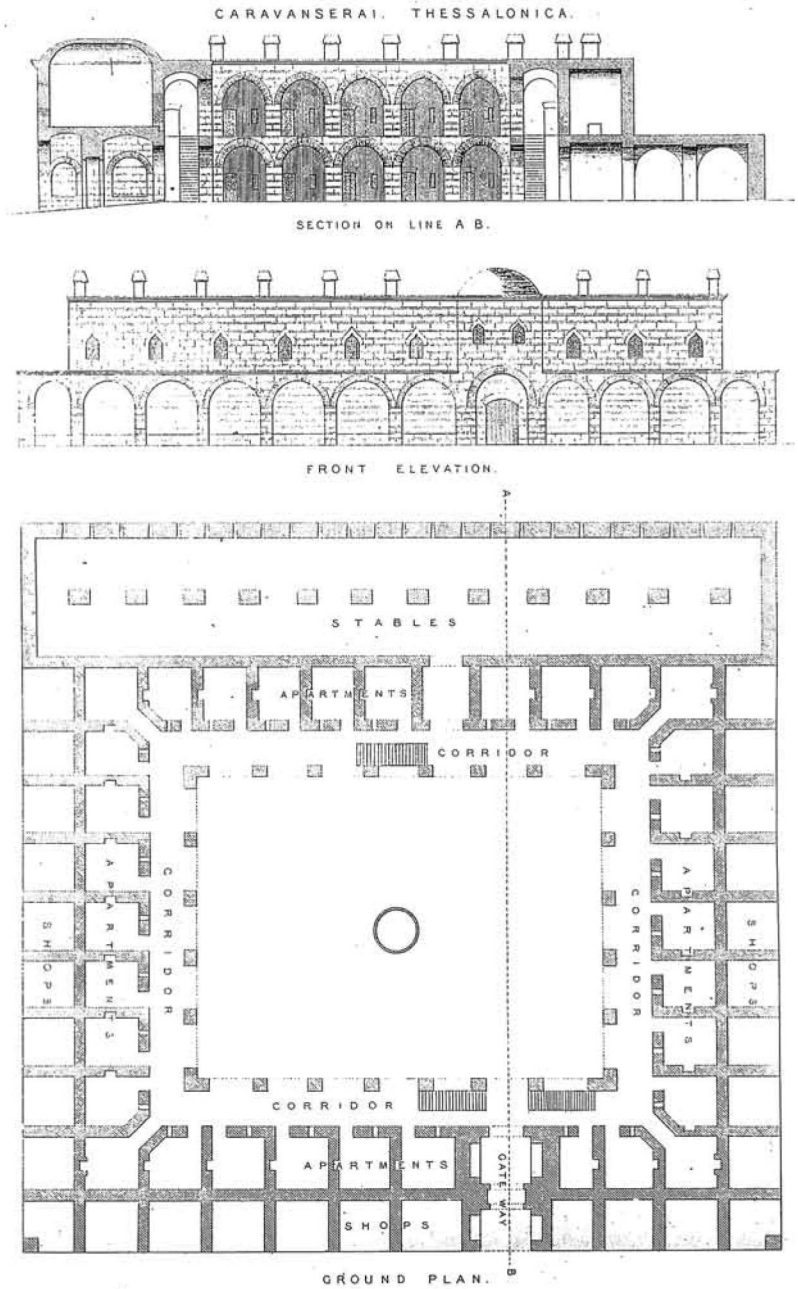

Εικ. 1. Büyük Kervansarayı της Θεσσαλονίκης (C. Texier - R. Pullan): α) Κατά πλάτος τομή, β) κύρια όψη, γ) κάτοψη.

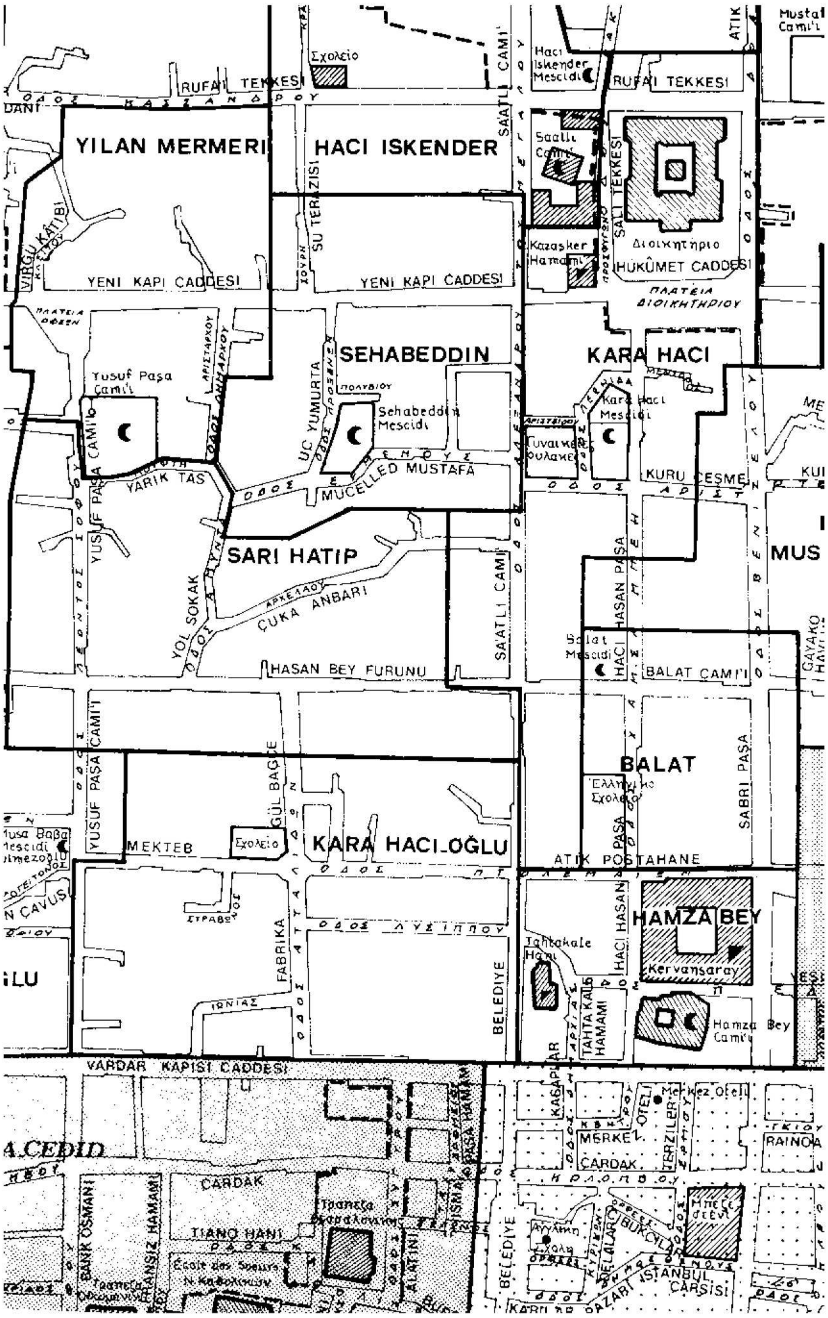

Εικ. 2. Η οθωμανική συνοικία Hamza Bey της Θεσσαλονίκης (Β. Δημητριάδης).

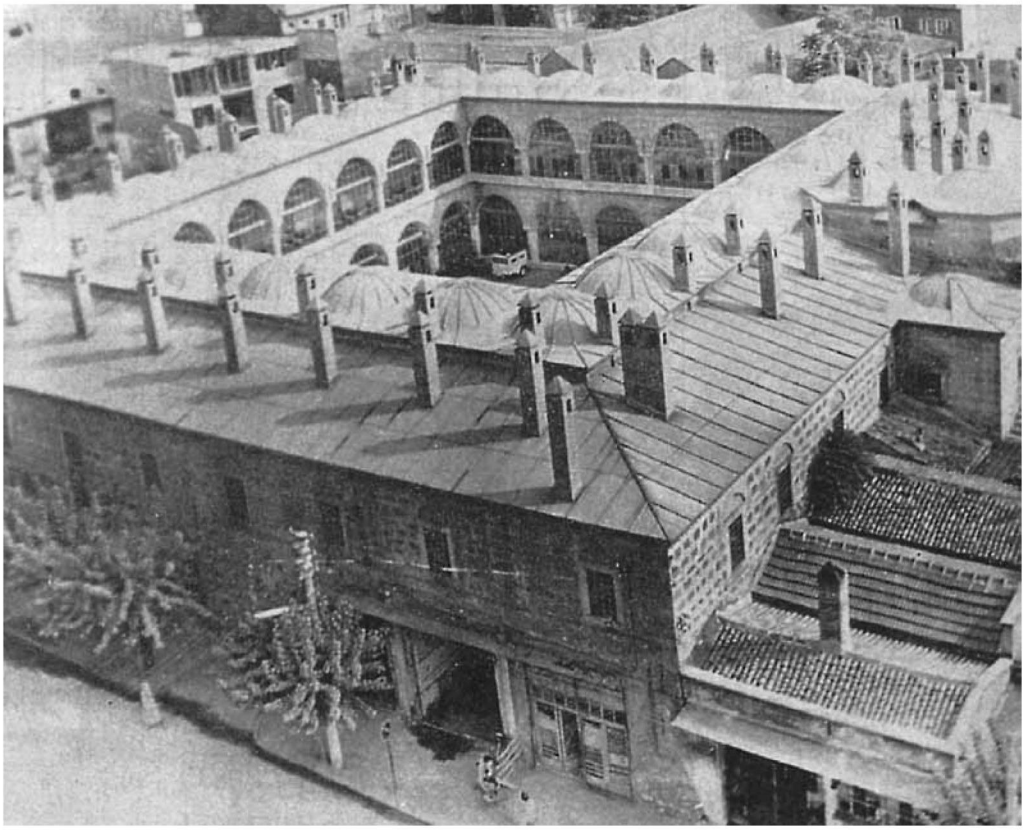

Εικ. 3. Hâtuniye ή Kurşunlu Hanı στη Manisa (βυζ. Μαγνησία) της Ιωνίας. Άποψη των στεγών (I. A. Yüksel).

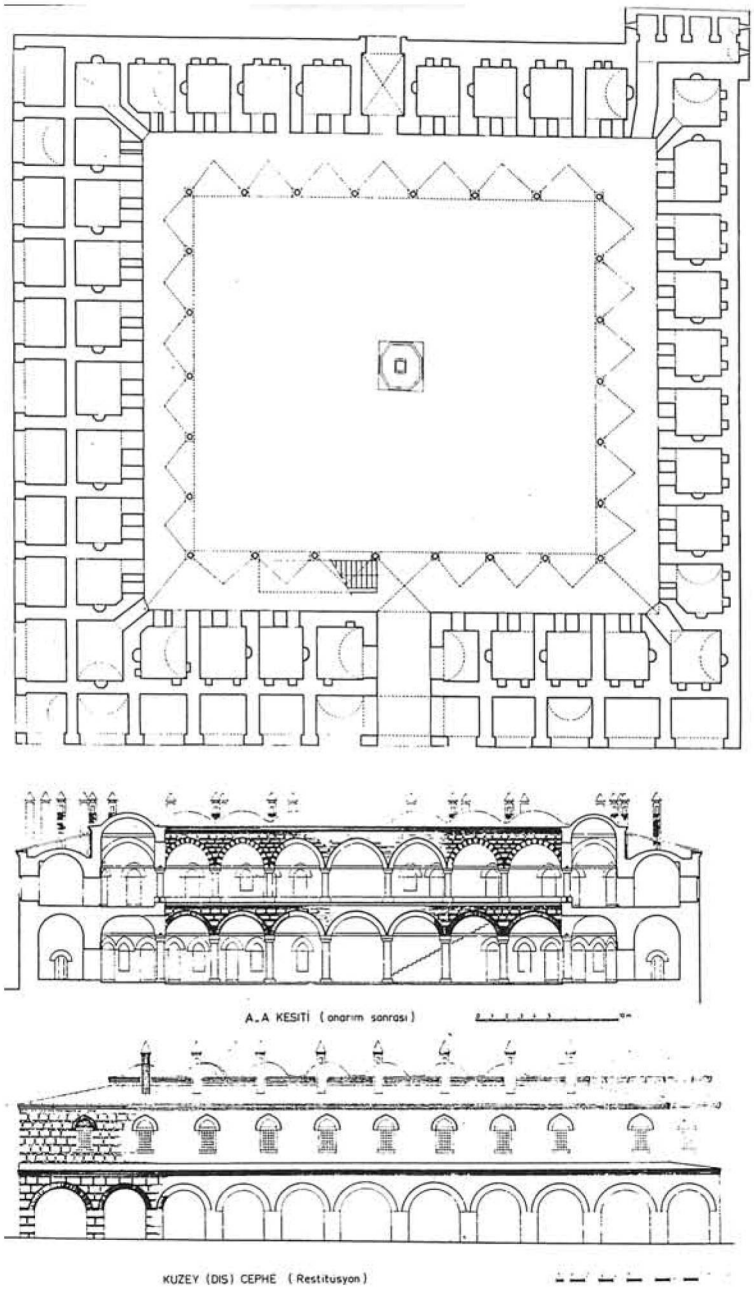

Εικ. 4. Hâtuniye ή Kurşunlu Hanı στη Manisa (I. A. Yüksel). Αποκατάσταση. α) Κάτοψη ισογείου, τομή, όψη.

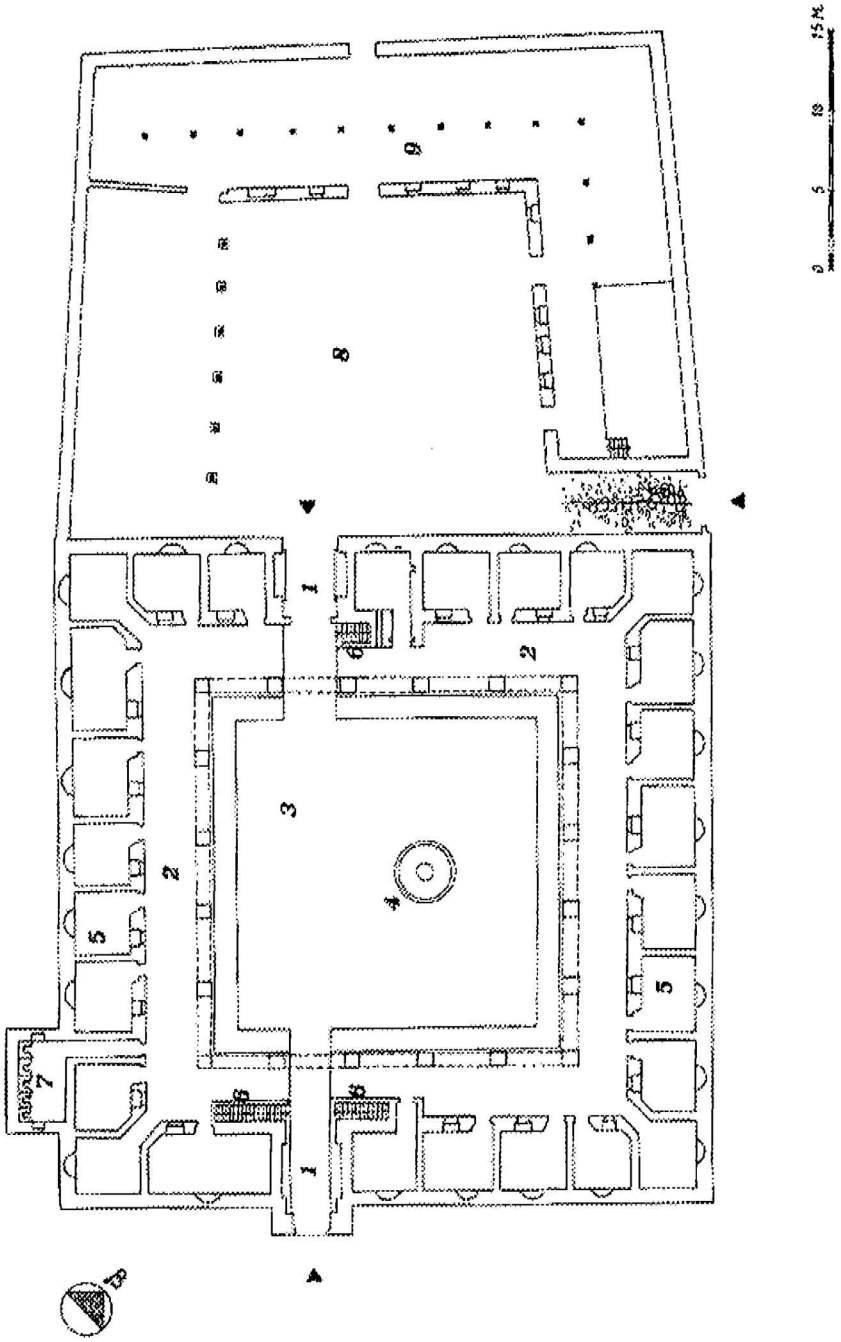

Εικ. 5. Κάτοψη του Kurşunlu Hanı των Σκοπίων (Üsküb). Ανασχεδίαση από T. Zlatev: 1) είσοδος, 2) στοά, 3) αυλή, 4) στέρνα, 5) κελιά και εργαστήρια, 6) σκάλες ανόδου στον όροφο, 7) αποχωρητήρια, 8) εξωτερική αυλή, 9) εξωτερικοί στάβλοι.

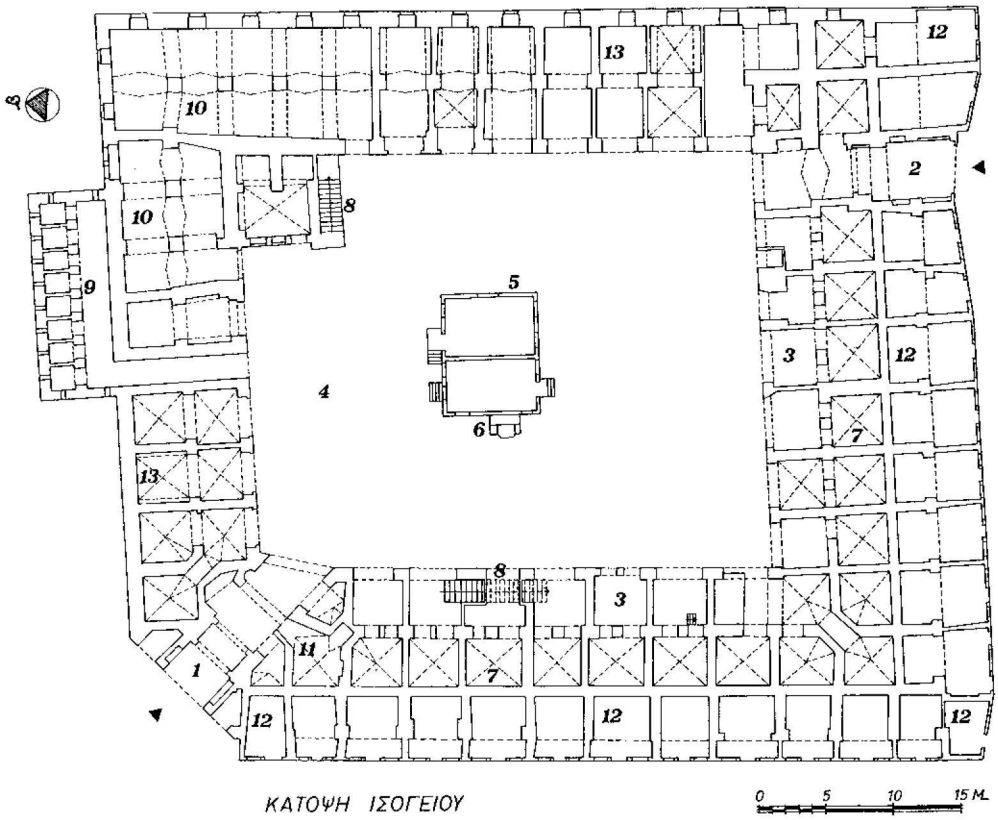

Εικ. 6. α) Κάτοψη του ισογείου του Kurşum Hanı της Φιλιππούπολης. Ανασχεδίαση από T. Zlatev: 1) κύρια είσοδος (ΒΔ), 2) δευτερεύουσα είσοδος (Ν), 3) στοά ισογείου, 4) αυλή, 5) κιόσκι, 6) κρήνη, 7) δωμάτια ισογείου, 8) σκάλα ανόδου στον όροφο, 9) χώρος αποχωρητηρίων(;), 10) επιμήκης θολοσκέπαστος χώρος, 11) δωμάτιο φύλακα ή θυρωρού, 12) μαγαζιά Δ. και Ν. πλευράς, 13) χώροι άγνωστης χρήσης (εργαστήρια;), β) Κάτοψη του ορόφου του Kurşum Hanı. Ανασχεδίαση από T. Zlatev: 1) σκάλα ανόδου στον όροφο, 2) στοά ορόφου, 3) κελιά, 4) μεγαλύτερα κελιά ή δωμάτια, 5) χώροι άγνωστης χρήσης (αποχωρητήρια;), 6) εξώστης.

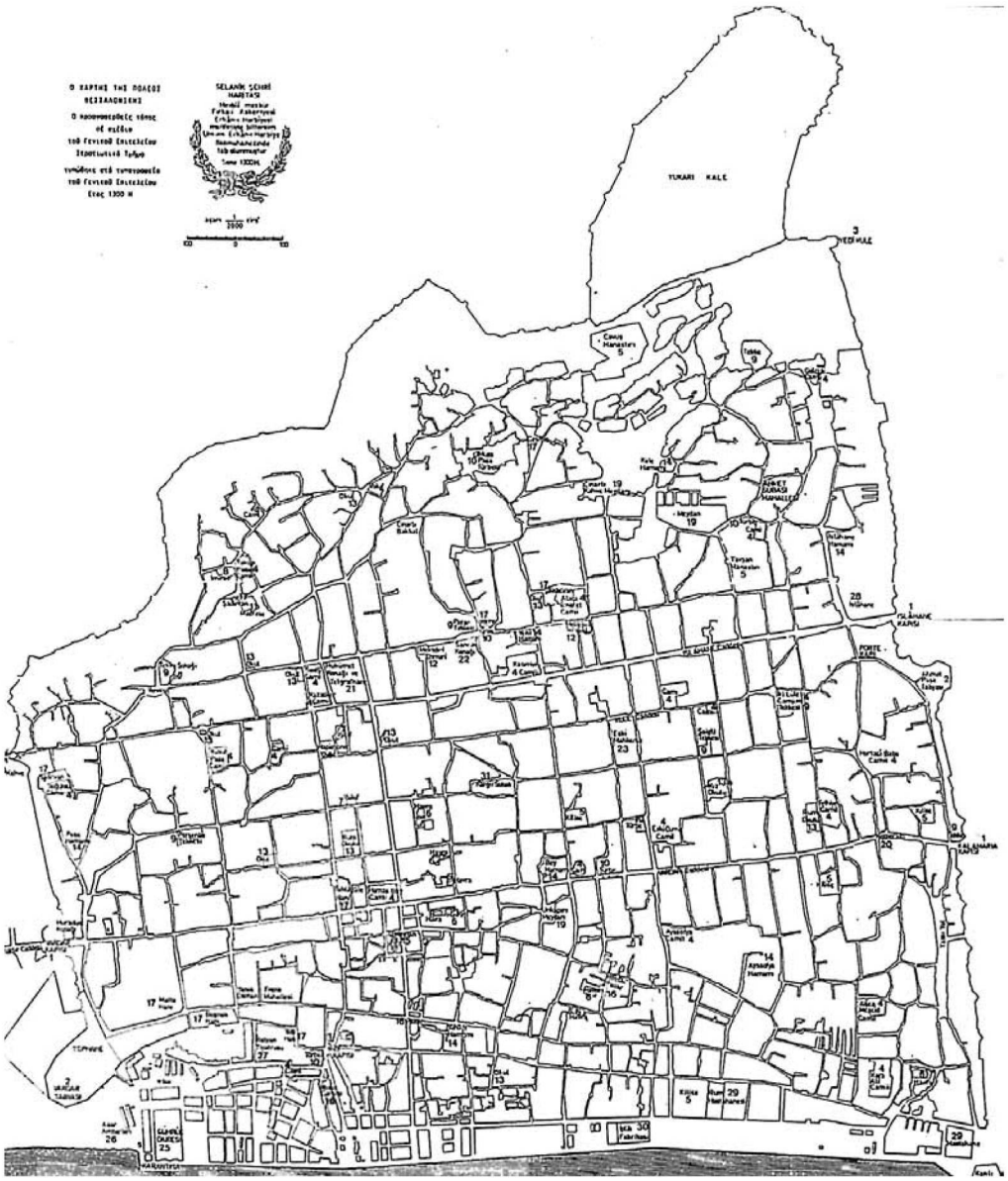

Εικ. 7. Χάρτης της Οθωμανικής Θεσσαλονίκης του 1882-83 (S. Eyice).

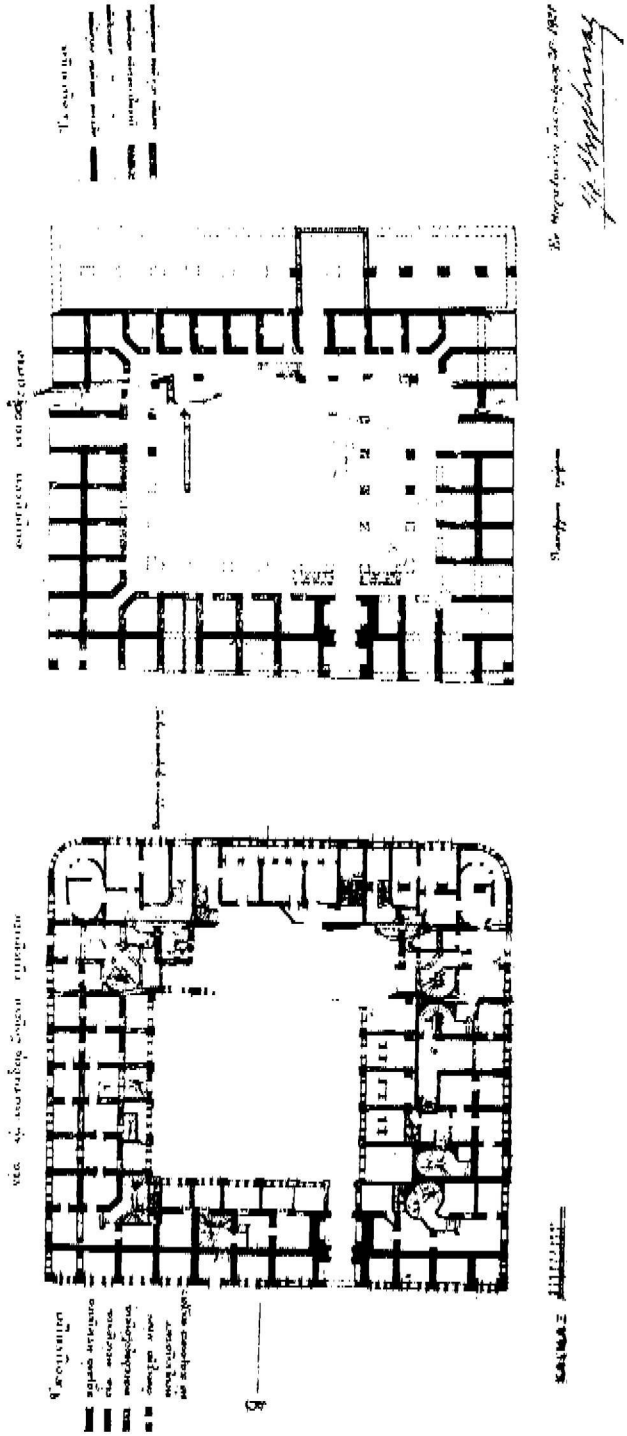

Εικ. 8. Κάτοψη των εφειπίων του Büyük Kervansarayı από το αρχείο της Πολεοδομίας της Θεσσαλονίκης (Ν. Βαμβακάς): α) πρόταση για νέο κτίσμα, β) κατάλοιπα μετά την πυρκαγιά του 1917.

Εικ. 9. Νότια όψη του ανακατασκευασμένου Καραβάν-σεραγιού (σημ. Δημαρχείο Θεσσαλονίκης).

Εικ. 10. Η νότια είσοδος του ανακατασκευασμένου Καραβάν-σεραγιού.

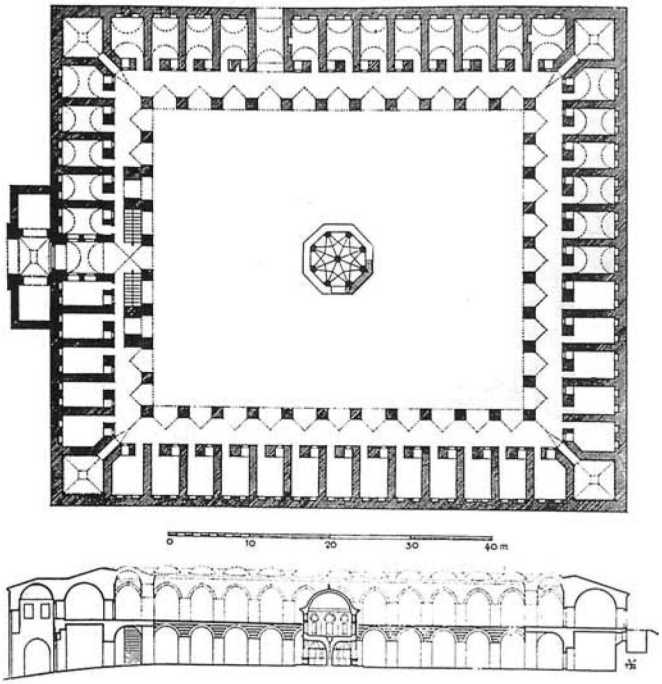

Εικ. 11. Κάτοψη και τομή του Koza Hanı της Προύσας (M. Cezar).

Εικ. 12. Εσωτερικό του Koza Hanı της Προύσας (φωτ. Π. Ανδρούδη, 2003).

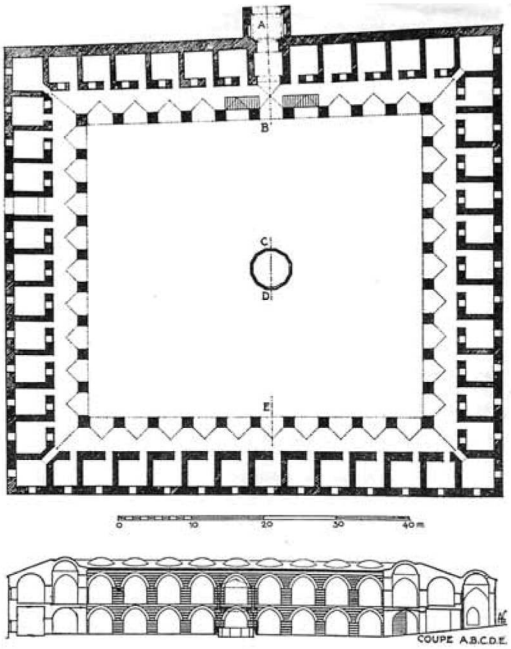

Εικ. 13. Κάτοψη και τομή του Fidan Hanı της Προύσας (M. Cezar).

Εικ. 14. Σκάλα ανόδου στον όροφο του Cinci Hanı της Σαφράμπολης (Safranbolu, φωτ. Π. Ανδρούδη, 2004).

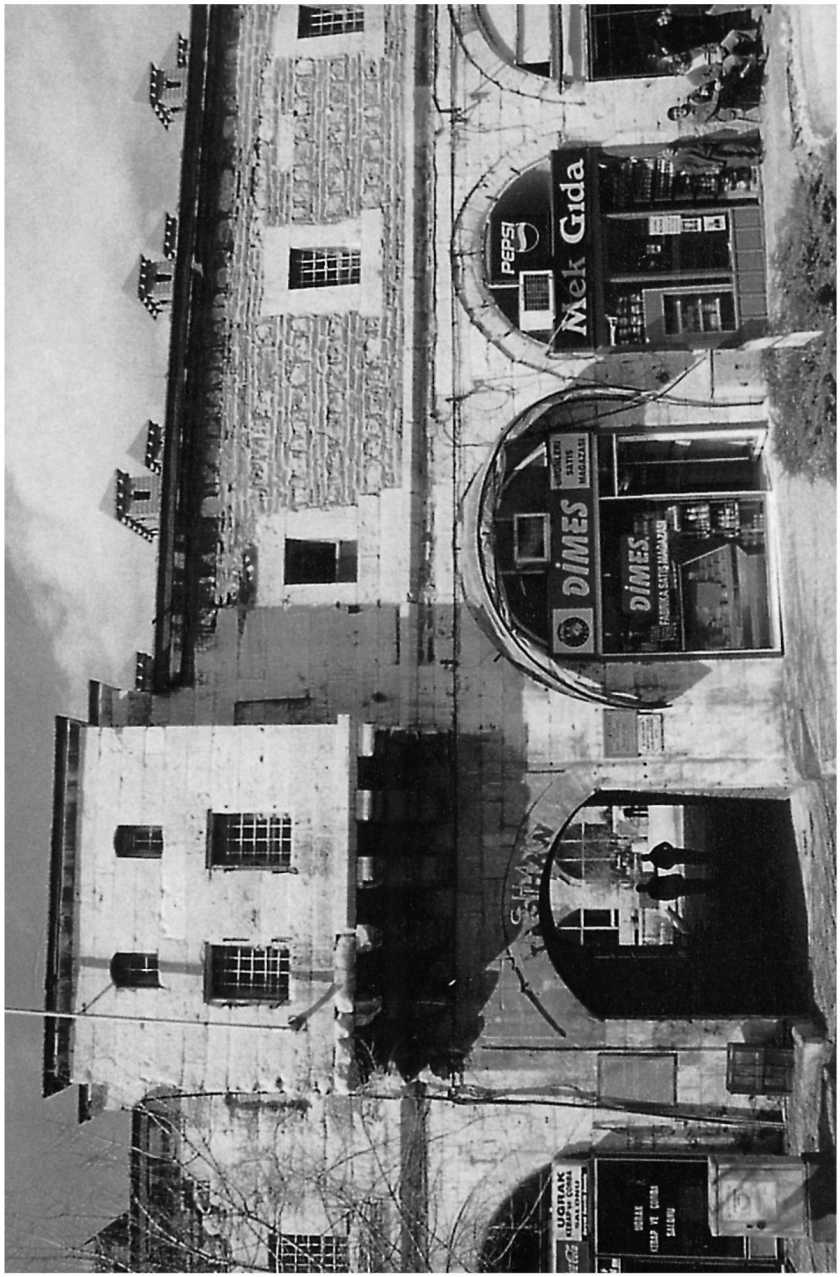

Εικ. 15. Εξωτερικό και πύλη εισόδου στο Taş Hanı στην Tokat του Πόντου (φωτ. Π. Ανδρούδη, 2004).